

UDC 949.5+7.033.2+877.3(05)

ISSN 0584-9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

ZBORNİK RADOVA

VIZANTOLOŠKOG INSTITUTA
LI

Rédacteur

LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

directeur de l'Institut d'études byzantines

Comité de rédaction

*Stanoje Bojanin, Jean-Claude Cheynet (Paris), Evangelos Chrysos (Athènes),
Vujadin Ivanišević, Jovanka Kalić, Sergej Karpov (Moscou), Predrag Komatina,
Bojana Krsmanović, Aleksandar Loma, Ljubomir Maksimović, Miodrag Marković,
Ljubomir Milanović, Bojan Miljković, Srđan Pirivatrić, Claudia Rapp (Vienne),
Peter Schreiner (Munich), Gojko Subotić, Dejan Dželebdžić, Mirjana Živojinović*

Secrétaire de la rédaction

Predrag Komatina

BEOGRAD

2 0 1 4

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
LI

Уредник

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

директор Византолошког института

Редакциони одбор

*Стијаноје Бојанин, Мирјана Живојиновић, Вујадин Иванишевић, Јованка Калић,
Сергеј Кариов (Москва), Предрај Комаћина, Бојана Крсмановић, Александар Лома,
Љубомир Максимовић, Миодрај Марковић, Љубомир Милановић, Бојан Миљковић,
Срђан Пиривајирић, Клаудија Рај (Беч), Гојко Субојић, Еванџелос Хрисос (Атина),
Дејан Целебџић, Жан-Клод Шене (Париз), Пејтер Шрајнер (Минхен)*

Секретар редакције

Предрај Комаћина

БЕОГРАД

2014

МИЛОШ ЖИВКОВИЋ
(Византолошки институт САНУ, Београд)

ПРИЛОЗИ ПРОУЧАВАЊУ АРХИЈЕРЕЈСКИХ ПРЕДСТАВА У КАТОЛИКОНУ МАНАСТИРА СТУДЕНИЦЕ*

Рад је посвећен нарочито одабраним представама светих архијереја у Богородичиној цркви у Студеници. Пажња је усмерена најпре на ликове четворице епископа који су били делимично заклоњени високим иконостасом из XIX века. У питању су стојеће фигуре Светог Ахилија и неидентификованог светитеља, те попрсја Светог Партенија и Светог Харалампија. Осим поменутих, разматрају се и фигуре тројице Светих Григорија у проскомидији, представа Светог Кирила Александријског у олтарској апсиди, попрсје Светог Климента Римског на западном зиду наоса, као и представа истоименог светитеља – вероватно малог апостола Климента, епископа Сарда – на источном поткуполном луку.

Кључне речи: Богородичина црква у Студеници, зидно сликарство, иконографија, архијереји, Свети Харалампије, 70 апостола.

The paper is devoted to selected images of the saint hierarchs in the Church of the Virgin in Studenica Monastery. The attention is first of all focused on the figures of four bishops who were partially covered by the high iconostasis from the XIX century. These are standing figures of St. Achillius and an unidentified saint, and busts of St. Parthenius and St. Charalambos. In addition to mentioned, some other figures are also analyzed – three saints named Gregory in the prothesis, St. Cyril of Alexandria in the apse, a bust of St. Clement of Rome on the west wall of the nave, as well as the bust of eponymous saint – probably Clement, bishop of Sardis – on the eastern arch below the dome.

Keywords: The Church of the Virgin in Studenica, wall paintings, iconography, hierarchs, St. Charalambos, 70 apostles.

* Текст је написан у оквиру рада на пројекту Традиција, иновација и идентитет у византијском свету (бр. 177032) који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. На подстицају за истраживање изражавамо на овом месту захвалност професору Драгану Војводићу, који нам је скренуо пажњу на недавне радове *Рейубличкој завода за заштитију сйоменика културу* у Манастиру Студеници. Професору Војводићу захваљујемо и на примедбама, сугестијама и корекцијама текста, којима су поједини делови рада битно унапређени.

Сасвим недавно, из Богородичине цркве у Студеници уклоњен је високи иконостас са иконама сликара Живка Павловића из Пожаревца, израђен 1843–1846. године.¹ То дрворезбарено „темпло“ заменила је ниска мермерна олтарска преграда, а од Павловићевих радова сада на истом месту стоје једино царске и бочне двери.² Када је цео подухват окончан, четири светачке фигуре на олтарским ступцима што су биле делимично заклоњене поменутиим иконостасом указале су се у потпуности. Представе архијереја на северном ступцу – Светог Ахилија и Светог Партенија – биле су и раније успешно препознате на основу видљивих делова пратећих натписа. Међутим, преостала двојица светих епископа нису могли бити поуздано идентификовани. Једино је, без адекватне аргументације, помишљано да у њима треба препознати Светог Климента Охридског и Светог Методија Солунског. Нове околности намећу потребу за поновним разматрањем поменуте четири архијерејске представе, утолико пре што се претпоставке о идентитету последње двојице могу преиспитати на много поузданијем фактографском темељу. Уз то, чини се такође сврсисходним да се напоредо са освртом на поменуте четири фигуре пажња усмери на још неколико представа архијереја из студеничког католикона. Реч је о појединим ликовима чији идентитет треба дефинитивно утврдити или објаснити њихово место у тематском програму храма у светлости традиција византијског сликарства, као и оним чије иконографске особености завређују подробије разматрање.

* * *

Већ је на самим почецима истраживања живописа Богородичине цркве у Студеници утврђено да је на јужној страни северног ступца који дели олтар од наоса насликан Свети Ахилије. Та фреска била је делимично прекривена конструкцијом иконостаса, али је име светитеља све време било видљиво, па су истраживачи с лакоћом препознавали поменутог епископа Ларисе.³ Како је тек

¹ Детаљније о том демонтираном студеничком иконостасу уп. *М. Шакоџа, Р. Сјанић*, Иконе и иконостаси, изд. *В. Ј. Ђурић*, Благо манастира Студенице, Београд 1988, 235–238; *М. Шакоџа*, Студеничка ризница, Београд 1988, 90; *Л. Павловић*, Сликарство и натписи Живка Павловића у Немањиној Студеници, *Viminacium* 6 (1991) 116–118.

² *С. Баришић*, Реконструкција првобитне олтарске преграде студеничке Богородичине цркве, *Саопштења* 44 (2012) 33–41.

³ *В. Р. Пејковић*, Манастир Студеница, Београд 1924, 56; *idem*, La peinture serbe du moyen âge, II, Beograd 1934, 8; *N. L. Okunev*, Милешево. Памятник сербского искусства XIII в., *Byzantinoslavica* 7 (1937–1938) 57, п. 87; *В. Р. Пејковић*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 317; *R. Hamman–Mac Lean, H. Hallensleben*, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien von 11. bis zum 14. Jahrhunderts, Giessen 1963, plan 10/B24; *Ц. Грозданов*, Портрети на светителите од Македонија од IX–XVIII век, Скопје 1983, 150–151, сл. 44; *Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ђирковић*, Студеница, Београд 1986, 65 (*Г. Бабић*); *М. Кашанин* и др, Манастир Студеница, Београд 1986, 138 (*Б. Тодић*); *Р. Николић*, Конзерваторски запис о живопису светог Саве у Богородичиној цркви манастира Студенице. II део, *Саопштења* 19 (1987) 60, 75–76, сх. 2 (бр. 8) [у даљем тексту: *Николић*, Конзерваторски запис II]; *Ц. Грозданов*, Ахил Лариски во византискиот и поствизантискиот живописот, *Зборник. Средновековна уметност, нова серија*, 3 (2001) 18–19 (= *исџи*, Курбиново

након уклањања високе олтарске преграде „молера пожаревачког“ та фигура сагледива у целости, чини се оправданим да се она изнова опише и репродукује. Лариски епископ, приказан фронтално и у пуној фигури, има позлаћен нимб, кратку седу косу, са једним истакнутим праменом на челу, и дугачку, благо увијену браду у четири скупљена прамена. Одевен је у бели фелон и омофор са по једним црним крстом на обе стране. Испод фелона, у доњем делу фигуре, види се бели стихар са вертикалним архијерејским рекама (ποταμοί) црне боје. Обама рукама, прекривеним фелоном, архијереј придражава кодекс окерних корица, присут бисерима и ромбоидним и округлим драгуљима црвене боје. На левој, прилично оштећеној страни фреске започиње натпис, а његов наставак је на супротној, готово у потпуности неозлеђеној страни: <(βε)>ты /αχιλιη (сл. 1–2).⁴

Студеничка фреска са ликом Светог Ахилија најстарија је српска представа тог балканског светитеља.⁵ У XIII веку насликано је још неколико његових ликова у српским задужбинама, попут оног у наосу Милешева,⁶ или чак четири представе у цркви у Ариљу, која му је и посвећена.⁷ У српском сликарству XIV столећа се број фигура Светог Ахилија, уз изузетке чија је појава условљена нарочитим разлозима, упадљиво смањило.⁸ Чињеница да је првобитни ариљски храм – катедрала моравичких епископа коју је установио архиепископ Сава – био посвећен Светом Ахилију, с пуним правом се истиче као један од упечатљивих показатеља снаге светитељевог култа у српској средини већ у време првог поглавара аутокефалне Српске цркве.⁹ Сава је, по свему судећи, био заслужан и за сликање ликова

и други студија за фрескоживописот во Преспа, Скопје 2006, 284–285, сл. на стр. 284); *Д. Војвођић*, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, Београд 2005, 162; *P. Ch. Papadēmētriou*, Οι αλεκονίσσεις του αγίου Αχιλλείου στον ελλαδικό χώρο και η διάδοση της τιμής του, ΔΧΑΕ 34 (2013) 181.

⁴ У ранијим описима (*Пейковић*, Манастир Студеница, 56; *Николић*, Конзерваторски запис II, 60) име светитеља је прочитано као αχιλιη. Међутим, траг од претпоследњег слова „ι“ јасно је видљив. За помоћ при читању и реконструкцији натписа у студеничком католикону и на овај начин изражавам искрену захвалност професору Миодрагу Марковићу.

⁵ За старије, византијске представе Светог Ахилија уп. *Грозданов*, Ахил Лариски во византистичкиот и поствизантистичкиот живописот, 8–16.

⁶ *Окинев*, Милешево, 57, сх. I (по. 37), таб. XVII; *С. Рагојчић*, Милешева, Београд 1963, 20, 78, црт. 8; *Б. Живковић*, Милешева. Цртежи фресака, Београд 1992, 28; *Грозданов*, Портрети на светителите, 151; *исџа*, Ахил Лариски во византистичкиот и поствизантистичкиот живописот, 19.

⁷ *Војвођић*, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, 162, 203 (бр. 45), 204 (бр. 68), 206 (бр. 127), 207 (бр. 137), сл. XXVIII, таб. 21. Не сме се, чини се, искључити ни могућност да је Свети Ахилије био насликан на првом слоју живописа у Морачи, у оквиру поворке епископа на јужном зиду олтара, будући да је на том месту приказан приликом обнове сликарства (1574), уп. *С. Пејковић*, Морача, Манастир Морача 20022, 232.

⁸ *Војвођић*, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, 162 (с примерима и литературом). Ипак, српске службе и други прославни састави посвећени Светом Ахилију настају и у XIV веку и касније, в. *Т. Субојин-Голубовић*, Култ светог Ахилија Лариског, ЗРВИ 26 (1987) 21–33; *исџа*, Нова служба светом Ахилију Лариском, ЗРВИ 27–28 (1989) 159–174; *исџа*, Словенски преписи Службе св. Ахилију и њихови грчки узорци, изд. *С. Пејић*, *Р. Зарић*, Свети Ахилије у Ариљу. Историја, уметност, Београд 2002, 29–34; *Т. Субојин-Голубовић*, Ахилије-Архилије, или о мешању култова, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 37–46.

⁹ *Војвођић*, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, 162.

Светог Ахилија у Студеници и Милешеви на истакнутим местима,¹⁰ изразивши на тај начин познавање и поштовање хагиолошких традиција Охридске архиепископије.¹¹ На поменутом подручју култ тог лариског епископа из времена Константина Великог негован је с посебном пажњом, а извориште штовања била је њему посвећена црква на острву Преспанског језера, где је светитељеве мошти пренео бугарски цар Самуило, по освајању Ларисе 985/986. године.¹²

Изнад размотрене фигуре Светог Ахилија налази се попрсна представа Светог Партенија. Попут лариског, и тај епископ одавно је идентификован.¹³ Ипак, његов лик такође вреди описати, а још више смисла има разматрање те представе у ширем контексту византијског сликарства. Представа Светог Партенија, насликана као фреско-икона, делимично је пострадала. На левој страни видљива су оштећења од искуцавања фреско-малтера, а он је уништен на већој површини горњег регистра, почев од чела светитеља па до горње ивице. Правоугаони оквир иконе исликан је окером и оивичен белим линијама, а на страни према фону је „профилисан“ по једном црвеном и црном траком. Јарка црвена боја позадине стоји у контрасту са позлаћеним нимбом, чији је облик описан црно-белом кружницом. Свети епископ приказан је као човек средњих година, са краћом брадом тамнобраон боје, сачињеном од четири прамена. Носи сивоплави фелон и бели омофор са два крста. У левој, покривеној руци држи књигу црвених листова и окерних корица, украшених бисерима и плавим и црвеним драгим камењем. Прстима десне руке, украшене окерном наруквцом, Свети Партеније додирује књигу. Његово име исписано је крупним белим словима: с(вѣ)|ты / па|рф|ен|н|ю (сл. 3).

¹⁰ О улози Светог Саве у уобичавању тематских програма та два рашка храма више пута је писано веома аргументовано и убедљиво. Како је литература о том питању доста обимна, наводимо само новије радове, у којима је она набројана и коментарисана: В. Милановић, О светосавској редакцији ликова светих монаха у припрати милешевске цркве. Прилог истраживању заједничких места у сликаним програмима црквених задужбина Немањића у XIII веку, *Balkanica* 32–33 (2001–2002) 263–286; М. Марковић, Прво путовање светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност, Београд 2009, 97–102; Б. Цвекловић, Свети Сава и програм живописа у Милешеви: прилози истраживању, изд. П. Влаховић, Осам векова Милешеве, Милешева 2012, 311–327.

¹¹ Војводић, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, 162.

¹² О култу и иконографији светог Ахилија в. Ј. Ферлуја, Време подизања цркве св. Ахилеја на Пресли, *ЗЛУМС* 2 (1966) 1–7; Субојин-Голубовић, Култ светог Ахилија Лариског, 21–33; Грозданов, Портрети на светителите од Македонија, 145–159; П. Миљковић-Пејек, Најстарите светителски култови во Македонија, темели за самостојната Самоилова црква и автокефалност на Охридската архиепископија, *Зборник. Средновековна уметност, нова серија*, 1 (1993) 25, 31; С. Габелић, Манастир Лесново. Историја и сликарство, Београд 1998, 73–74; S. E. J. Gerstel, Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary, Seattle – London 1999, 24–25, 92, 93, 108; Грозданов, Ахил Лариски во византискиот и поствизантискиот живописот, 7–30; Војводић, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, 162–163; *Papadēmētriou*, Οι απεικονίσεις του αγίου Αχιλλείου, 179–189.

¹³ Пејковић, Манастир Студеница, 56; *idem*, La peinture serbe du moyen âge, II, 8; *исти*, Преглед црквених споменика, 317; *Hamman-Mac Lean*, *Hallenleben*, Die Monumentalmelerei in Serbien und Makedonien, plan 10/B25; Бабић, *Кораћ*, Ђурковић, Студеница, 65 (*Бабић*); *Кашанин* и др, Манастир Студеница, 138 (*Тогић*); *Николић*, Конзерваторски запис II, 61, 75–76, сх. 2 (бр. 9).

Свети Партеније (7. фебруар) био је први епископ Лампсака у Хелеспонту, за време цара Константина Великог.¹⁴ Тај светитељ, запамћен у црквеном предању као борац против паганства и чудотворац још за живота, не спада у групу архијереја који су редовно сликани у средњовековним православним храмовима, али његове представе нису ни сасвим ретке. Уз ту релативну малобројност, приметно је и да типолошке одлике светитељевог лика нису сасвим устаљене.¹⁵ У уметности византијског света Свети Партеније најчешће се слика као сед старији човек, било да је представљен са мање-више дугом брадом, као у цркви Светог Пантелејмона у Нерезима (1164),¹⁶ Богородици Перивлепти у Охриду (1294/1295),¹⁷ Грачаници (око 1320),¹⁸ Цркви Светих Кирика и Јулите у Верији (средица XIV века),¹⁹ или са нешто краћом, као у Менологу Василија II (Vatic. gr. 1613), илустрованом почетком XI столећа,²⁰ на календарском хексаптиху из Манастира Свете Катарине на Синају (XI век),²¹ у грчко-грузинском менологу из

¹⁴ Уп. кратко житије у Менологу Симеона Метафраста: PG 114, cols. 1347–1366; *H. Delehaye, Synopsis metaphrastica, idem, Synaxaires byzantins, ménologes, typika*, London 1977, V, 289. За синаксарске помене cf. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e Codice Sirmondiano, nunc Berolinensi*, ed. *H. Delehaye*, Bruxellis 1902, cols. 447–448; *Архиепископ Сергей*, Полный месяцеслов Востока, I, Восточная агиология, Владимир 1901², 419, 426, 431, 436, 437, 481, 519, 565; *idem*, Полный месяцеслов Востока, II, Святой Восток, Москва 1876, Часть I, Месяцеслов, 33; Часть II, Заметки, 47; *Le Typicon du Monastère du Saint-Sauveur à Messine*, ed. *M. Arranz*, Roma 1969, 120; *A. M. Пентковский*, Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и Руси, Москва 2001, 328. Уп. такође *Bibliotheca hagiographica graeca*, II, ed. *F. Halkin*, Bruxelles 1957³, 172–173; *Novum auctarium Bibliothecae hagiographicae graecae*, ed. *idem*, Bruxelles 1984, 166. Према белешци у једном париском рукопису синаксара Велике цркве из XII века, параклис посвећен Светом Партенију налазио се у цариградском кварту Ὁξυβάφιον (*SynCP*, cols. 447–448, 54–55). Четврт Ὁξυβάφιον (Ὁξεοβάφιον) налазила се поред четврти τὰ Ναρσοῦ, у близини Златног рога, cf. *R. Janin, Constantinople byzantine: développement urbain et repertoire topographique*, Paris 1950, 371; *idem*, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. I. Le Siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique. Tome III. Les églises et les monastères*, Paris 1953, 406.

¹⁵ При сликању Светог Партенија било је одступања и у погледу иконографије. У Успенској цркви московског Кремља (1481) приказан је као монах, cf. *O. B. Зонова*, О ранних алтарных фресках Успенского собора, ed. *Э. С. Смирнова*, Успенский собор Московского Кремля. Материалы и исследования, Москва 1985, 78, илл. 24.

¹⁶ Наведено према необјављеној фотографији. Реч је о попису у проскомидији храма, cf. *I. Sinkevič, The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage*, Wiesbaden 2000, 44–45, pl. 12.

¹⁷ Наведено према необјављеној фотографији. За идентификацију представе в. *М. Марковић*, Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлепте у Охриду. Попис фресака и белешке о појединим иконографским особеностима, Зограф 35 (2011) 124.

¹⁸ Наведено према необјављеној фотографији. За позицију фреске в. *Б. Живковић*, Грачаница. Црчежи фресака, Београд 1989, VIII/6; *Б. Тогић*, Грачаница. Сликарство, Београд – Приштина 1988, 110.

¹⁹ *Th. Papazōtos*, Η Βερόια και οι ναοί της (11ος–18ος αι.), Athēna 1994, 179, πίν. 50. Судећи према двома представама у олтару Хиландара, прсликаним са слоја из 1321, Свети Партеније је и у тој цркви првобитно био представљен са релативно дугачком, седом брадом, cf. *W. T. Hostetter*, *In the Heart of Hilandar, Belgrade 1998 (CD-ROM)*; *N. Toutos, G. Foustier*, Ευρετήριο της μνημειακής ζωγραφικής του Αγίου Όρους, 10ος – 17ος αιώνας, Athēna 2010, 183 (no. 137).

²⁰ *II Menologio di Basilio II (cod. Vaticano greco 1613)*, Torino 1907, I, 103–104; II, tav. 380.

²¹ *G. Galavaris*, *An Eleventh Century Hexptych of the Saint Catherine's Monastery at Mount Sinai, Venice – Athens 2009*, 85, pl. 8.

Москве, с краја XV века (РНБ, разнояз. О.І.58),²² или у Светој Софији у Охриду (1052–1056),²³ крипти Бачкова (трећа четвртина XII века),²⁴ Старом Нагоричину (1316–1318)²⁵ и Светом Никити код Скопља (после 1321).²⁶ С друге стране, и за физиономију Светог Партенија у студеничком католикону могу се пронаћи одговарајући упоредни примери. Са тамном косом и брадом епископ Лампсак приказан је у рукописном менологу из Универзитетске библиотеке у Месини (Messan. Salvad. 27; XI век),²⁷ олтару Дечана (1338/1339)²⁸ и менологу у Цркви Свете Тројице манастира Козије (1386–1390),²⁹ где му је брада мало дужа него у Немањиној задужбини.³⁰ Заправо, студеничком лику лампсакијског епископа најсличнији је онај на икони са менологом за фебруар из Манастира Свете Катарине на Синају, из XII столећа.³¹

Стојећа фигура на северној страни јужног олтарског ступца била је заклоњена иконостасом баш на месту где је исписано име светитеља. Стога се истраживачи који су пажљивије ишчитавали програм Богородичине цркве, сасвим

²² Л. М. Евсева, Афонская книга образцов XV в. О методе работы и моделях средневекового художника, Москва 1998, 275 (по. 121).

²³ С. Рагојчић, Прилози за историју најстаријег охридског сликарства, ЗРВИ 8/2 (1964) 369 (= *исти*), Одабрани чланци и студије, Београд – Нови Сад 1982, 118–119, сл. 80). За датовање уп. Б. Тогић, Архиепископ Лав – творац иконографског програма фресака у Светој Софији Охридској, изд. Б. Крмановић, Љ. Максимовић, Р. Рагојчић, Византијски свет на Балкану, I, Београд 2012, 119–134.

²⁴ Е. Бакалова, Бачковската костница, София 1977, 51, сл. 14. Cf. *eadem*, The Frescoes and Their Program, The Ossuary of The Bachkovo Monastery, ed. *eadem*, Plovdiv 2003, 61–62.

²⁵ Наведено према необјављеним фотографијама. У поменутој задужбини краља Милутина Свети Партеније приказан је два пута. Једна представа насликана је у тамбуру југоисточне куполе, а друга у наосу, на северном ступцу, в. Б. Тогић, Старо Нагоричино, Београд 1991, 74, 78.

²⁶ *Исти*, Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998, 344; М. Марковић, Манастир Светог Никите код Скопља. Историја и живопис, Београд 2005 (непубликована докторска дисертација), 86, 152. За репродукцију уп. Тогић, Грачаница, сл. 145. Са седом брадом Свети Партеније је насликан и у Токали килисе, cf. С. Jolivet-Lévy, Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords, Paris 1991, 105 („à barbe blanche“); А. Wharton Epstein, Tokali Kilise. Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia, Washington D. C. 1986, 67.

²⁷ N. P. Ševčenko, Illustrated manuscripts of the Metaphrastian menologion, Chicago 1990, 75, figs. 2B9–2B10.

²⁸ В. Пејковић, Ђ. Бошковић, Манастир Дечани, II, Београд 1941, pl. CLXVI/1; Дечанске фреске. Распоред и натписи, изд. В. Ј. Турић, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 20; Б. В. Појовић, Програм живописа у олтарском простору, исто, 87, црт. I (бр. 62).

²⁹ П. Мијовић, Менолог. Историјско-уметничка истраживања, Београд 1973, 356, сл. 244.

³⁰ Фигура Светог Партенија из Цркве Светог Николе у Монемвасији (XIII век) није репродукована, већ само набројана у оквиру распореда живописа [N. Drandakēs, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικόλαου στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ 9 (1977–1979) 40–41, еик. 2 (по. 47)], а исти је случај и са примерима из Протатона и Ватопеда, cf. *Toutos, Fusteris*, Ευρετήριο της μνημειακής ζωγραφικής του Αγίου Όρους. 56 (по. 260), 121 (по. 152).

³¹ G. и M. Sôtēriou, Εικόνες της Μονής Σινά, I, еик. 126, Athēna 1956; II, Athēna 1958, 117. За бољу, колор репродукцију, на којој је фигура Светог Партенија јасно видљива (пети светитељ слева у другом реду), cf. Grand livre des icônes. Des origines à la chute de Byzance, ed. T. Velmans, Paris 2002, fig. 170.

разложно, нису упуштали у препознавање тог епископа.³² Међутим, било је и смелијих покушаја идентификације. Тако је помишљано да је у питању представа Светог Климента Охридског, као својеврстан идејни пандан фигури Светог Ахилија.³³ Заслужни истраживач култа и иконографије светог охридског заштитника, Цветан Грозданов, сматрао је да поменути претпоставку треба детаљније проверити,³⁴ односно да је „спорна.“³⁵ Та резервисаност је, како ће се показати, била сасвим оправдана.

Свети епископ је представљен у истом ставу као и његов пандан, Свети Ахилије. Приказан је са позлаћеним нимбом, а носи светлоружичасти фелон и бели омофор са два симетрично постављена крста у горњем делу, а једним крстом на делу који се уочава испод богато украшене књиге коју светитељ придржава обема рукама, покривеним фелоном. Испод фелона носи стихар окер боје. Физиономија светитеља прилично је особена. На високом челу штрчи један прамен седе косе, која се у виду оштрих и кратких праменова спушта до иза ушију. Дебеле власи седе браде „усечене“ су у јагодице, а брада се наставља у виду неколико „тешких“ увијених праменова што се сужавају према крају. На десној страни ступца, некада заклоњеној високим иконостасом, малтер је на појединим местима отпао, а фреска је претрпела оштећења и искуцавањем малтера. Стога је, за разлику од две претходне описане архијерејске представе, пратећи натпис сачуван само у недовољно речитим траговима. На десној страни читљив је светитељски епитет архијереја – $\epsilon(\nu\epsilon)\tau\upsilon$ – а од имена на супротној видљиво је једино слово „б“ (сл. 4–5).

Озбиљна препрека претпоставци да у описаном архијереју треба препознати Климента Охридског јесу хронолошки фактори. Наиме, најстарији лик тог величког епископа у српском средњовековном сликарству настао је цео век касније. Реч је о сасвим недавно идентификованој представи у олтару Спасове цркве у Жичи, насликаној приликом обнове живописа за време архиепископа Јевстатија II (1292–1309), у првој деценији XIV столећа.³⁶ Тешко је стога

³² *Пејковић*, Манастир Студеница, 56; *Hamman-Mac Lean, Hallensleben, Die Monumentalmelerei in Serbien und Makedonien*, plan 10/B4; *Кашианин* и др., Манастир Студеница, 138 (Тодић).

³³ *Р. Николић*, Конзерваторски запис о преосталом живопису светог Саве у Богородичиној цркви манастира Студенице, I део, Саопштења 18 (1986) 39, сл. 9, п. 61. (у даљем тексту: *Николић*, Конзерваторски запис I). Аутор износи идентификацију уз доста оgrade, сматрајући да ће бити разрешена тек након евентуалног уклањања високог иконостаса. Уп. такође *исџи*, Конзерваторски запис II, 74, сх. 1 (бр. 8).

³⁴ *Грозданов*, Ахил Лариски во византискиот и поствизантискиот живописот, 18, н. 62.

³⁵ *исџи*, Свети Константин-Кирил и свети Методиј во византиског сликарство од балканските земји, *исџи*, Живописот на Охридската архиепископија. Студии, Скопје 2007, 301. Да идентификација није разрешена сматра и *П. Миљковиќ-Пејек*, Еден непознат лик на св. Климент Охридски во охридскиот катедрален храм, Зборник. Средновековна уметност, нова серија, 2 (1996) 40, н. 53а, сл. 10IV/3.

³⁶ *Д. Војводић*, На трагу изгубљених фресака Жиче (I), Зограф 34 (2010) 83, сл. 20–21; *исџи*, Представе светог Климента Охридског у зидном сликарству средњовековне Србије, Византијски свет на Балкану, I, 146–147, сл. 1.

поверовати у помисао да је Климент Охридски био насликан у задужбини Стефана Немање, па да целих стотину година његов лик није уврштен у програме српских цркава. „Портретска“ својства архијерејског лика на јужном ступцу Богородичине цркве такође сеprotиве његовом поистовећивању са светим заштитником Охрида. Као што је добро познато, он је по правилу сликан као старији човек високог чела, на којем се често види само један прамен косе, и са изразито дугачком, углавном шиљатом брадом. Власи косе су на тим представама најчешће насликане још само на слепоочницама.³⁷ Према томе, праменови који делимично прекривају уши на представи архијереја у Студеници, а због чега је он добио помало „разбарушен“ изглед, не уклапају се у стандардне типолошке одлике представа Климента Охридског. Зато је, сматрамо, најбоље задржати се на констатацији да је реч о непознатом светом архијереју.

Изнад фигуре епископа кога, нажалост, нисмо успели да идентификујемо, налази се фреско-икона са попрсјем светог архијереја, као пандан раније разматраној представи Светог Партенија. Док је фреска о којој је реч била само делимично видљива, претпостављено је, на непоузданом темељу помисли да је приказана изнад фигуре Климента Охридског, да би могао да буде у питању лик словенског просветитеља Методија Солунског.³⁸ Данас се таква идентификација може безрезервно одбацити. У правоугаоно поље тамне окер боје, са оквиром наглашеним белим контурама са спољне и дебелим црним линијама с унутрашње стране, смештено је попрсје светог архијереја, са позлаћеним нимбом око главе. То је старији човек дуге, седе и праве, према крају сужене браде и дугачких бркова. Један седи коврцави прамен насликан је на високом челу, а праменови косе приказани су још само изнад ушију. Епископ је одевен у окерни фелон и бели омофор украшен двама црним четворолисним крстовима. Десном руком, са архијерејском окерном наруквцом, светитељ додирује књигу окерних корица украшених бисерима и драгуљима, коју држи у левој руци, прекривеној фелоном и омофором. Натпис што открива идентитет светитеља, исписан црним словима, само је незнатно оштећен: $\epsilon(\kappa\epsilon)|\tau\upsilon/(\chi)\alpha|\rho\alpha|\lambda\lambda|\mu\beta|\pi\eta|[|\kappa]$ (сл. 6).

У питању је, дакле, представа Светог Харалампиа. У Цариградском синаксару сачувана су сведочанства о неколицини светитеља са тим именом. Највише података постоји о Харалампии, чија је памјат 10. фебруара. Реч је о свештенику из Магнезије који је пострадао у прогонима хришћана за време

³⁷ За најпотпунији преглед представа Светог Климента Охридског в. *Грозданов*, *Портрети на светителите*, 38–104, са обимним илустративним материјалом. За повремено преузимање иконографије римског папе Климента за ликове његовог охридског имењака уп. *исти*. Однос међу портретите на Климент Охридски и Климент Римски во живописот од првата половина на XIV век, *исти*. Живописот на Охридската архиепископија, 179–192.

³⁸ *Николић*, *Конзерваторски запис II*, 60. n. 20, 74, сх. 1 (бр. 9). И други истраживачи помињу фреско-икону о којој је реч, али се, сасвим оправдано, не упуштају у проблем идентификације представљеног епископа. Уп. *Пејковић*, *Манастир Студеница*, 56; *Hamman–Mac Lean, Hallensleben, Die Monumentalmelerei in Serbien und Makedonien, Plan 9/B5; Кашанин* и др., *Манастир Студеница*, 138 (*Тогућ*).

цара Септимија Севера.³⁹ Надаље, у појединим рукописима престоничког месецослова мученик истог имена помиње се и 17. септембра, заједно са састрадалницима. Уз то, постоји и кратка белешка о њиховом мартиријуму у Девтерону (τὸ Δεύτερον), четврти у северозападном делу Цариграда, између Златног рога, Константинових и Теодосијевих зидина.⁴⁰ На основу цариградских предлогака, помен мученика Харалампија 17. септембра уврштен је и у поједине словенске календаре.⁴¹ Најзад, у синаксару типика Велике цркве се још један истоимени свети, међу осталим мученицима из Никомидије, помиње 30. маја.⁴²

Који је свети Харалампије насликан 1208/1209. године у Богородичиној цркви у Студеници? Светитељи који су у цариградском синаксару поменути само као мученици (17. септембар; 30. мај), тешко би се могли поистоветити са епископом Харалампијем из студеничког католикона. С друге стране, разложно је помислити на могућност да је реч о пострадалом магнезијском свештенику (10. фебруар). Истина, податак о његовој јерејској служби и даље не објашњава епископску иконографију представе о којој је реч. Међутим, она постаје јаснија, а наведена идентификација извеснија, када се пажња усмери на сведочанства једне малобројне, али у настанку и развоју ликовних представа Светог Харалампија, испоставиће се, најугицајне групе месецослова. Они, наиме, садрже податак о епископском звању магнезијског страдалника за веру. „Свети мученик Харалампије, епископ Магнезије“ поменут је већ у рукопису типика Велике цркве из Манастира Светог Јована Богослова на Патмосу (бр. 266) из X века.⁴³

³⁹ Syn CP, col. 455; Le Typicon du Monastère du Saint-Sauveur à Messine, 120. Cf. *Архиепископ Сергей*, Полный месяцеслов Востока, I, 419, 426, 431, 436, 437, 481, 519, 565; *idem*, Полный месяцеслов Востока, II, Часть I, Месяцеслов, 35; Часть II, Заметки, 49; BHG I, 105; Auctarium Bibliothecae hagiographicae graecae, ed. F. Halkin, Bruxelles 1969, 46; Novum auctarium BHG, 49. За Passio светитеља (BHG 298e), cf. Menologii anonymi Byzantini saeculi X quae supersunt, I, ed. B. Latyšev, Petropoli 1911 (reprint: Leipzig 1970), 41–47.

⁴⁰ Syn CP, Synaxaria selecta, col. 51.40–42, 54; A. А. Дмитриевский, Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока, Том 1. Тупікѣ, ч. I, Киев 1895, 7; Le Typicon de la Grande Eglise. Ms. Sainte-Croix no 40, X^e siecle, ed. J. Mateos, Roma 1962, 38/39. О помемнотом храму у Девтерону cf. *Janin*, Constantinople byzantine, 315; *idem*, La géographie ecclésiastique, 516. За локацију Девтерона cf. такође W. Müller-Wiener, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls, Tübingen 1977, abb. 2, 3. За још неке синаксаре у којима се Харалампије помиње међу светитељима чији је спомен 17. септембра cf. *Архиепископ Сергей*, Полный месяцеслов Востока, II, Часть I, Месяцеслов, 247.

⁴¹ Уп. например, Остромирово Евангелие 1056–1057. Факсимильное воспроизведение, Ленинград – Москва 1988, 224; С. М. *Vakereliyska*, The preservation of the synaxarion to the Constantinople Typikon in the medieval Bulgarian calendar tradition, Старобългарска литература 45–46 (2012) 151; *eadem*, Archaic Constantinople Typikon Commemorations in the menologion to Apostolus Dečani-Crkolez No. 2, Старобългаристика 36/3 (2012) 96.

⁴² Syn CP, col. 717; *Дмитриевский*, Описание литургических рукописей, 76; Le Typicon de la Grande Eglise, 300/301; *Архиепископ Сергей*, Полный месяцеслов Востока, II, Часть I, Месяцеслов, 143. Иначе, у најстаријем источнористићанском месецослову, сачуваном у једном сиријском рукопису из 411/412. године, Свети Харалампије наводи се међу светитељима који се славе 28. априла, cf. *Архиепископ Сергей*, Полный месяцеслов Востока, I, 622.

⁴³ *Дмитриевский*, Описание литургических рукописей, 49; Syn CP, Synaxaria selecta, cols. 445–456.38. За помене Светог Харалампија као епископа у словенским минејима и пролозима cf.

Предање о архијерејском достојанству Светог Харалампија из Магнезије непосредно је одредило његово уобичајено средњовековно иконографско обличје. О томе недвосмислено сведоче сачуване ликовне представе.

Заправо, међу њима су најбројније оне много млађе од разматране фреске у студеничкој Богородичиној цркви. Култ Харалампија из Магнезије био је посебно негован у поствизантијском раздобљу, поред осталог и зато што је тада било веома распрострањено веровање у светитељеву заштитничку моћ од куге. У поменутом периоду, а нарочито почев од XVII века, настале су његове многобројне ликовне представе, како у зидном сликарству, тако и у виду икона, неретко и житијних, заснованих на новом хагиографском тексту, који је средином поменутог столећа саставио Агапије Ландос Крићанин. Посебно су бројне светогорске поствизантијске представе Светог Харалампија, што је објашњиво податком да је готово сваки атонски манастир поседовао честице његових моштију. Такође, у погледу штовања поменутог светог, те одјека његовог култа у уметности, нарочит значај припада егејским острвима, нарочито Лезбосу.⁴⁴ Насупрот томе, ликови Светог Харалампија у уметности византијског света прилично су малобројни.⁴⁵ Најстарији је онај на путиру са ручицама, наруцбини цара Романа II (959–963), из ризнице Цркве Светог Марка у Венецији, где је светитељ представљен у виду попрсја у емаљу.⁴⁶ Од млађих примера релативно су бројне једино менолошке представе Светог Харалампија. Његова фигура је уврштена у Менолог Василија II,⁴⁷ „царски менолог“ из Москве (ГИМ. Син. греч. № 183) илустрован 1034–1041,⁴⁸ а много касније и у зидне календаре, о чему сведоче примери из

Архиепископ Сергей, Полный месяцеслов Востока, II, Часть II, Заметки, 49. Како је запазила *T. Стародубцев*, Икона Вавдења са светим Савом и Симеоном Српским и светим Харалампијем, у савременим српским верзијама житија и месецослова наводи се, без имало резерве, податак да је Свети Харалампије био епископ, уп. *J. Пойовић*, Житија светих за фебруар, Београд 1973, 193–203; *Хризостом Столић*, Православни светачник. Месецослов светих, I, Београд 1988, 300.

⁴⁴ Култ и иконографију Светог Харалампија у поменутом раздобљу, а поводом једне хиландарске иконе из Митилине, темељно је размотрала Татјана Стародубцев, проучивши изворе, бројне ликовне представе и сву старију литературу. Поштованој колегиници Стародубцев захваљујемо на увиду у рукописну верзију рада који припрема за штампу: *T. Стародубцев*, Икона Вавдења са светим Савом и Симеоном Српским и светим Харалампијем у Црквеном византијском музеју у Митилини (у штампи).

⁴⁵ На неке од примера који ће бити набројани већ је скренула пажњу Марија Васиљаки, која се укратко осврнула на култ и иконографију Светог Харалампија у уметности византијског света, cf. *M. Vasilakē*, Εικόνα του αγίου Χαράλαμπος, ΔΧΑΕ4/13 (1985–1986) 247–258, посебно 251–253. Cf. такође *I. Ramseger*, Charalampus (Haralambie) von Magnesia, Lexikon der christlichen ikonographie, V, ed. *W. Braunfels*, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1973, cols. 485–486.

⁴⁶ Il Tesoro di San Marco. Il Tesoro e il Museo, ed. *H. R. Hahnloser*, Firenze 1971, 60 (no. 42), tav. XLIV–XLV. Cf. The Treasury of San Marco, Venice, ed. *D. Buckton*, New York – Milan 1984, 133 (no. 10).

⁴⁷ Menologio di Basilio II, I, 106; II, tav. 389.

⁴⁸ *Д. К. Тренев, Н. Д. Попов*, Миниатюры греческого менология XI в. № 183 Московской Синодальной библиотеки, Москва 1911, 7, таб. 9. За датовање cf. *A. V. Zakharova*, Miniatures of the Imperial Menologia, Νέα Ῥώμη 7 (2011)137 et passim.

Старог Нагоричина,⁴⁹ Дечана⁵⁰ и Козије.⁵¹ На наведеним минијатурама и фрескама приказано је страдање светитеља, појединачно или са састрадалницима, а на хексаптиху са Синаја,⁵² икони за фебруар из истог манастира (XII век)⁵³ и грчко-грузинском рукописном менологу из Москве насликан је у виду фронталне стојеће фигуре.⁵⁴ Најстарија нама позната појединачна представа Светог Харалампија у источнохришћанској монументалној уметности сачувана је у апсиди параклиса у грузијском манастиру Шио Мгвиме, осликаном почетком XII века.⁵⁵ Неколико деценија касније насликан је Харалампијев лик у Цркви Светог Николе του Κασνίτζη у Касторији (трећа четвртина XII столећа), где је, као у Студеници, реч о попрсној представи.⁵⁶ Фигура Светог Харалампија сачувала се и на луку између ђаконикона и беме у Богородичиној цркви Манастира Светог Луке у Фокиди (крај XII – почетак XIII века, сл. 7).⁵⁷ Преостали примери знатно су млађи – светитељ је, колико нам је познато, насликан још у Грачаници (сл. 8),⁵⁸ Матеичу,⁵⁹ Раваници⁶⁰ и Цркви Светог Андреје του Ρουσούλη у Касторији (око 1430).⁶¹ Коначно, од представа насталих пре 1453. године вреди поменути и икону Светог Харалампија из Музеја Канелопулу у Атини, датовану у почетак XV века и приписану некој македонској сликарској радионици.⁶²

⁴⁹ *Мијовић*, Менолог, сл. 70; *Тогућ*, Старо Нагоричино, 84. Свети Харалампије насликан је у групи мученика бачених у воду, а приказ је решен тако да им се виде само главе.

⁵⁰ *С. Кесић-Ристић*, *Д. Војводић*, Менолог, Зидно сликарство манастира Дечана, 398, сл. 20.

⁵¹ *Мијовић*, Менолог, 356, сл. 62.

⁵² Реч је о фигури у седмом реду иконе са менологом за фебруар и март. Она је веома оштећена, па је извесно само то да је светитељ чеоно постављен, а читају се и трагови његовог имена, cf. *Galavaris*, Eleventh century hexartych, 85, pl. 8.

⁵³ *Sōtēriou*, Εἰκόνας της Μονής Σινά, I, εἰκ. 126; II, 117. Cf. Grand livre des icônes, fig. 170.

⁵⁴ *Евсеева*, Афонская книга образцов, 276 (no. 122).

⁵⁵ *Ch. Amiranchvili*, Quelques remarques sur l'origine des procédés dans les fresques de Neredicy, L'art byzantin chez les Slaves. L'ancien Russie, les Slaves catholiques, II/1, Paris 1932, 118, pl. XI.

⁵⁶ *S. Pelekanidēs*, *M. Hatzidakēs*, Καστορία, Athēna 1984, 52 (no. 52).

⁵⁷ *N. Chatzidakis*, Nosios Loukas, Athens 1997, 13, 15, fig. 6. Ту фреску већ је запазила Т. Стародубцев, Икона Ваведења са светим Савом и Симеоном Српским и светим Харалампијем.

⁵⁸ *Тогућ*, Грачаница, 95, 100.

⁵⁹ *Е. Димитрова*, Манастир Матејче, Скопје 2002, 120, црт. IV/20, сл. 24.

⁶⁰ *Б. Живковић*, Раваница. Цртежи фресака, Београд 1990, 43; *М. Беловић*, Раваница. Историја и сликарство, Београд 1999, 150, 179.

⁶¹ У последњем поменутом храму стојећа фигура Светог Харалампија насликана је на истакнутом месту – на јужном зиду наоса, поред представе патрона, cf. *E. N. Tsigaridas*, Τοῦχογραφεῖες της περιόδου των Παλασιολόγων σε ναοὺς της Μακεδονίας, Thessalonikē 1999, 304, εἰκ. 170 (на репродукцији је видљив само део фигуре). И на тај пример скренула је пажњу *Т. Стародубцев*, Икона Ваведења са светим Савом и Симеоном Српским и светим Харалампијем. Није искључена могућност да је Свети Харалампије био насликан и на првобитном слоју фресака Цркве Свете Софије у Кијеву (XII век), у западној унутрашњој галерији, барем судећи по његовом лику који је ту насликан у XIX веку. Cf. *Н. В. Герасименко*, *А. В. Захарова*, *В. Д. Сарабьянов*, Изображения святых во фресках Софии Киевской. Часть I: Внутренние галереи, ВВ 66 (2007) 33 (no. 56).

⁶² *Vasilakē*, Εἰκόνα του αἰγίου Χαράλαμπος, 249, εἰκ. 3. Cf. Splendeur de Byzance, ed. *J. Lafontaine-Dosogne*, Bruxelles 1982, 47 (no. 12).

На већини набројаних представа, као што је случај и у Студеници, Свети Харалампије приказан је као епископ. Од наведених примера из зидног сликарства, само су на представама у Грачаници (сл. 8) и Раваници поштована сведочанства из велике већине синаксара, па је Свети Харалампије насликан као јереј, у фелону и без омофора.⁶³ Како се наслућује из прегледа сачуваних представа Светог Харалампија, значај његовог лика у Богородичиној цркви у Студеници превазилази важност за употпуњавање пописа фресака тог храма. Судајући према објављеној грађи и поуздано извршеним идентификацијама, студенички лик Светог Харалампија спада међу најстарије у зидном сликарству византијског света. Раније од њега настале су једино поменуте представе из Шио Мгвиме, Касторије и Фокиде. Последњи наведени пример најсличнији је студеничком по физиономији светитеља, представљеног са лугом седом брадом. Коначно, једино преостало значајније запажање о студеничком Харалампијевом лику тиче се могућих разлога његовог сликања. Наиме, могло би се обзриво помислити да су Свети Партеније и Свети Харалампије насликани као пандани на основу тога што су датуми њиховог спомена временски сасвим блиски – како је већ поменуто, први се прославља седмог, а други десетог дана фебруара.⁶⁴

* * *

Прилика је да се поводом разматраних „новооткривених“ студеничких представа разреше недоумице у вези са још неким фигурама у којима су препознавани светитељи „охридског круга“. Треба, рецимо, преиспитати усамљено и опрезно изречено мишљење да је у проскомидији насликан Свети Наум Охридски, засновано на читању епитета крај његовог лика –φρν(дѣ)кы. Реч је о архијереју високог чела и дуге смеђе браде, представљеном на источној страни

⁶³ *Сћародубцев*, Икона Ваведѣна са светим Савом и Симеоном Српским и светим Харалампијем. Приручник Дионисија из Фурне препоручује да се Свети Харалампије слика као „свештеник, стар, шиљате раздвојене браде“ (*М. Мегућ*, Стари српски сликарски приручници, III. Ермиња о сликарским вештинама Дионисија из Фурне, Београд 2005, 400/401).

⁶⁴ Наведено образложење привлачније је утолико више што постоји могућност да су поменути двојица светих епископа под наведеним датумима поменута и у синаксару Студеничког типика. Наиме, двојица светитеља помињу се 7. и 10. фебруара и у месецослову Евергетидског типика, cf. *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis, September-February*, ed. R. H. Jordan, Belfast 2000, 526/527; 532/533. Месецослов Студеничког типика, сачињеног на основу Евергетидског, сачуван је у оквиру једног рукописног зборника из библиотеке Манастира Свете Катарине на Синају (14/N). То је, по свему судајући, најстарији сачуван препис типика манастира Студенице. На основу чињенице да у месецослову нема помена Светог Симеона Српског и Светог Саве, синајски рукопис типика датован је у прве деценије XIII века, cf. *I. C. Tarnanidis, The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai, Thessaloniki 1988*, 134–141. Све док се студенички синаксар не публикује не можемо знати да ли су у њему постојале памјати Светим Партенију и Харалапију, мада се то може опрезно претпоставити на основу аналогije са Евергетидским синаксаром. За српске помене светих Партенија и Харалампија 7. и 10. фебруара уп., рецимо, Типик архиепископа Никодима, ed. *Ђ. Трифуновић*, I, Београд 2004, 91а, 91б (фото-тип); II, Београд 2007, 91а, 91б (издање текста); Месецослов Јерусалимског типика. Рукопис Архива САНУ, ed. *В. Савић*, Ниш – Манастир Сопћани 2003, 48 (Свети Харалампије помиње се најпре 9. фебруара, заједно са светим мучеником Никифором, да би самостално био поменут 10. фебруара).

северног зида (сл. 9–10).⁶⁵ Велику сумњу у наведену идентификацију уноси већ то што је светитељ приказан као епископ у фелону и омофору, што није у складу са податком да је на свим мање-више поуздано идентификованим средњовековним представама Свети Наум одевен у монашко рухо. Уз то, најстарије међу њима потичу тек из прве половине XIV века.⁶⁶ Стога би уистину било тешко замисливо да је Наум Охридски био насликан у Студеници 1208/09. године, па да је протекло више од једног века до настанка његове најстарије, поуздано препознате представе.⁶⁷ Уосталом, још је писац прве монографије о студеничком живопису Владимир Р. Петковић са приличном сигурношћу устврдио да је реч о представи Светог Григорија Ниског.⁶⁸ Таква идентификација испоставља се као тачна када се пажљивије ишчитају прилично избледела и оштећена, али ипак довољно очувана слова легенде, а истовремено постаје јасно да наведено читање охридске топографске одреднице нема основа: с(в)т|ь| (гр)|г|гори|и|е/н(и)|с|ь|к|и|н. Фигуре крај представе славног епископа Нисе зналачки су одабране. Наиме, до њега је насликан имењак, Свети Григорије Чудотворац (Неокесаријски),⁶⁹ чије се име, уз помоћ фотографија из заоставштине професора Ивана М. Ђорђевића, на којима је читљивије но данас, може разрешити као гр|г|гори|и|е) /џ|до|тв|ора|ц|ь (сл. 9, 11). На западној страни северног зида протезиса насликан је архијереј високог чела и дуге седе браде, од чијег имена се није сачувао готово ниједан довољно речит траг. Пошто је тај епископ насликан поред двојице Григорија, може се опрезно претпоставити да је реч о представи још једног истоименог архијереја,⁷⁰ пошто су у храмовима византијског света светитељи са тим

⁶⁵ Николић, Конзерваторски запис II, 64, 77, сх. 3 (бр. 13).

⁶⁶ Најпотпуније о култу и иконографији светог Наума: Грозданов, Портрети на светитељима, 105–112.

⁶⁷ За претпоставку да је Свети Наум, заједно са Климентом Охридским, Кирилом Солунским, Методијем и Светим Ахилијем, био представљен на трећем слоју фресака у ђаконикону Цркве Светог Ахилија на Преспи (око 1100) уп. Пейек, Најстарите светитељски култови во Македонија, 31, црт. 11. Стање поменутих фресака је такво да наведене идентификације треба узети у обзир само уз велику резерву.

⁶⁸ Пейковић, Манастир Студеница, 54 („на северном зиду протисиса три св. Архијереја, од којих је сачувано име само најближега св. Григорија Нискога, „сты Григорие Н(и)сс(к)и“). Идентификацију прохватају и Hamman–Mac Lean, Hallensleben, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, plan 10/B/28; М. Кашанин и др., Студеница, Београд 1968, 77 (Д. Тасућ); G. Babić, Les plus anciennes fresques de Studenica (1208/1209), Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, Athènes, Septembre 1976, II. Art et archéologie, Communications, A, Athènes 1981, 40; Бабић, Кораћ, Ђирковић, Студеница, 65 (Бабић).

⁶⁹ Бабић, Кораћ, Ђирковић, Студеница, 65 (Бабић). Уп. Николић, Конзерваторски запис II, 64, 77, сх. 3 (бр. 12), који неосновано сматра да је у питању Свети Петар Чудотворац (Александријски).

⁷⁰ Омашком у разумевању једног запажања Гордане Бабић [Бабић, Кораћ, Ђирковић, Студеница, 65 (Бабић)], у литератури је изношено мишљење да је у питању представа Григорија из Назијанса, сф. Војводић, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, 138; М. Живковић, Из иконографског програма Богородичине цркве у Студеници (1568): појединачне светитељске представе у северном вестибилу, Ниш и Византија 12 (2013) 416. При томе је пренебрегнута чињеница да је Григорије из Назијанса (Богослов) представљен у оквиру Службе архијереја у апсиди (уп. п. 73 infra). Други истраживачи нису покушавали да идентификују светитеља. Једино Николић, Конзерваторски запис II, 64, 77, сх. 3 (бр. 11) помишља на то да је реч о још једној фигури Климента Охридског.

именом често сликани у групама од по три и више фигура.⁷¹ Ипак, будући да у православној иконографији представе преостале тројице светитеља о којима је реч (Григорије, папа римски; Григорије, епископ Велике Јерменије; Григорије, епископ акрагантски) немају сасвим устаљене типолошке одлике, чини се да не треба до краја инсистирати на сасвим одређеној идентификацији светитеља. Тај би покушај, заснован само на разматрању физиономије, ипак био произвољан.⁷² Истина, међу готово сасвим избледелим траговима епископовог епитета неки доста подсећају на слова „г“, „н“ и „т“, па би се тај део натписа, сходно могућем распореду слова, могао реконструисати као <ак|ра>г|<а>н|т<скын>. Међутим, због (пре)великих оштећења, наведена реконструкција је прилично непоуздана.

Поводом архијерејских ликова на северном зиду протезиса, ваља приметити да је у *Лийурџијској служби* у конхи апсиде приказани четврти архијереј истог имена, Свети Григорије Богослов⁷³ – с(ве)ты / грн|грн|ε –, а да се и на северном зиду северног вестибила, где је приликом обнове живописа 1568. насликан, изгледа, Свети Григорије Палама, вероватно налазила фигура неког другог архијереја по имену Григорије.⁷⁴ Груписање представа светих Григорија није својеврстан студенички изузетак, већ је оно приметно и у другим споменицима византијске и српске средњовековне уметности. Поводом примера у Цркви Светог Ахилија у Ариљу – где су Григорије Богослов, Григорије Чудотворац и Григорије Ниски насликани један за другим у *Служби архијереја*⁷⁵ – запажено је да је „повезивање представа неколоцине светих Григорија у низовима архијерејских представа неговано с нарочитом пажњом у сликарским радионицама Солуна.“⁷⁶ И у храмовима подигнутим у престоници Царства, више од века

⁷¹ За примере уп. н. 76 infra

⁷² За најисцрпнији преглед споменика са представама Григорија Акрагантског и Григорија Римског cf. одговарајуће одреднице у: Православная энциклопедия, XII, Москва 2006, 478 (Григорије Акрагантски), 632–635 (Григорије Римски). Најбоље је истражена иконографија Светог Григорија, епископа Велике Јерменије, cf. S. Der Nersessian, Les portraits de Grégoire l'Illuminateur dans l'art byzantin, Byzantion 36 (1966) 386–395; A. Eastmond, "Local" Saints, Art, and Regional Identity in the Orthodox World after the Fourth Crusade, Speculum 78/3 (2003) 724–741.

⁷³ *Пејковић*, Манастир Студеница, 55; *idem*, La peinture serbe du moyen âge, II, 8; *исџи*, Преглед црквених споменика, 317; G. Millet, A. Frolow, La peinture du Moyen Age en Yougoslavie, I, Paris 1954, pl. 34/4; *Hamman–Mac Lean, Hallensleben*, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, plan 10/B2; *Д. Тасић*, Културно-историјски споменици, Краљево и околина, Београд 1966, 127; *Каишанин* и др., Студеница, 76, сл. на стр. 83 (*Тасић*); *Бабић, Кораћ, Ђирковић*, Студеница, 65 (*Бабић*); *Каишанин* и др., Манастир Студеница, 138 (*Тогић*); *Николић*, Конзерваторски запис II, 64, 74, сх. 1 (бр. 3).

⁷⁴ *Живковић*, Из иконографског програма Богородичине цркве у Студеници (1568), 412, 415–416, н. 38, сл. 2, где се помишља на могућност да је на поменутом месту првобитно био насликан Свети Григорије, папа римски.

⁷⁵ *Војводић*, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, 204 (бр. 72–74), таб. 5.

⁷⁶ Исто, 138–139, где се, уз навођење одговарајуће литературе, помињу представе из Студенице, оне из солунских цркава Панагија тон Халкеон и Светог Николе Орфаноса, те Грачанице, Старог Нагоричина и Хиландара. Тим примерима може се додати и онај из Цркве Свете Софије у Кијеву. У апсиди олтарна смештене су мозаичке фигуре тројице Григорија – Богослова, Чудотворца и Ниског. Последња двојица су један поред другог, а Григорије Богослов је на северној страни групе архијереја, cf. В. Н. Лазарев, Мозаики Софии Киевской, Москва 1960, 34, таб. 48–49, 52, 58–59,

након осликавања Студенице, могао је бити насликан необично велики број светих Григорија. Тако је у храму Богородице Памакарistos приказано чак пет њихових мозаичких представа (Јерменски, Богослов, Ниски, Акрагантски, Чудотворац). Истина, ти ликови светих имењака нису непосредније програмски повезани.⁷⁷

Разматрање одабраних архијерејских фигура у најстаријем студеничком зидном сликарству вреди употпунити и освртом на представу Светог Кирила из *Лиџурџијске службе оца цркве* у олтарској апсиди. У том светом архијереју, уз чије име – с(в)е|ты / к|н|н|љ – није исписан топографски епитет, велика већина истраживача је с пуним правом препознала знаменитог богослова Кирила Александријског (сл. 12).⁷⁸ Ипак, ту представу треба осматрити с нешто више пажње но што је досад чињено. Добар повод може да буде усамљена претпоставка да је реч о лицу Светог Кирила Солунског.⁷⁹ Таква идентификација лако је оспорива и не би било неопходно предуго се на њој задржавати да није образложена појединим иконографским детаљима и садржином натписа на развијеном свитку који Свети Кирил држи у рукама – особеностима које раније нису пажљивије размотрене.

Да не постоје снажнији аргументи који је оповргавају, претпоставка по којој је у апсиди Немањине задужбине насликан Кирил Солунски чак би могла да се правда извесним иконографским разлозима. Као што је добро познато, поједине представе поменутог словенског просветитеља уподобљене су обличју његовог великог александријског имењака. На њима је Кирил Солунски, иако никада није рукоположен у звање епископа,⁸⁰ одевен у полиставрион и омофор, а на глави има митру какву по правилу носи славни отац Цркве из Александрије,⁸¹ чијем га

Григорије Чудотворац, Григорије Ниски и Григорије Богослов насликани су и у јужној унутрашњој галерији истог храма, cf. *Герасименко, Захарова, Сарабьянов*, Изображения святых во фресках Софии Киевской, 37–42, план на стр. 33 (по. 19–22). За још неке заједничке представе Светих Григорија из папатокијских и руских храмова cf. *Ibid.*, 42 (са литературом).

⁷⁷ *H. Belting, C. Mango, D. Mouriki*, The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul, Washington D. C. 1978, 59, figs. 54–55, 62, 72–75.

⁷⁸ *Пејковић*, Манастир Студеница, 54; *idem*, La peinture serbe du moyen âge, II, 8; *исџи*, Преглед црквених споменика, 317; *Millet, Frolow*, La peinture du Moyen Age en Yougoslavie, I, pl. 35/2; *Hamman-Mac Lean, Hallensleben*, Die Monumentalmelerei in Serbien und Makedonien, plan 9/V3; *Тасић*, Културно-историјски споменици, 127; *E. Piltz*, Kamelaukion et mitra. Insignes byzantins impériaux et ecclésiastiques, Stockholm 1977, 71; *Babić*, Les plus anciennes fresques de Studenica, 34; *Бабић, Кораћ, Ђурковић*, Студеница, 65 (*Бабић*); *Кашанин* и др., Манастир Студеница, 138 (*Тогућ*); *М. Л. Матюшкина*, О некоторых особенностях иконографии святителя Кирилла патриарха Александрийского, Искусство христианского мира 5(2001) 87.

⁷⁹ *Николић*, Конзерваторски запис I, 31–32; *исџи*, Конзерваторски запис II, 56, 59, 74, сх. 1 (бр. 4), сл. 19; *исџи*, Поводом 1100 годишњице Кирила и Методија и књиге о „македонским светиљима“, Гласник Друштва конзерватора Србије 10 (1986) 34–35.

⁸⁰ *Д. Глумац*, О времену монашења Константина Солунског и рукоположењу Методија за свештеника, ЗФФ 12/1 (1974) 227–248.

⁸¹ Свети Кирил Александријски носио је митру председавајући Сабором у Ефесу. Њу му је даровао папа Целестин I, који сабору није присуствовао. О митри Светог Кирила cf. *Ch. Walter*, Portrait of Jakov of Serresin London. Additional 39626. Its place in Paleologue manuscript illumination,

лику приближава и дугачка црна брада.⁸² Међутим, студенички лик Светог Кирила се у односу на поменуте разликује по одсуству једног веома важног детаља. На готово свим поуздано идентификованим примерима, иначе знатно млађим од најстаријег живописа Студенице, уз Кирилово име исписан је епитет „филозоф“, што се уз име тог мисионара везује у неколико писаних извора.⁸³ Заправо, једино се на основу те експлицитне писане потврде представе Светог Кирила Солунског са митром могу поуздано разликовати од ликова истоименог александријског архијереја. Сасвим је стога извесно да студенички сликар и његов саветодавац архимандрит Сава нису сматрали да је светитељевом имену неопходно додати неку одредницу баш зато што је реч о представи славног поглавара александријске цркве. Другим речима, да су, мимо сваког обичаја за време првог осликавања Студенице, одлучили да у Литургијску службу архијереја уврсте лик Светог Кирила Солунског, иконографски идентичан лику Светог Кирила Александријског, онда би ту своју нарочиту замисао посматрачу засигурно додатно појаснили крупним студеничким златописом. Не постоји, кратко речено, ниједан озбиљнији разлог да се у Светом Кирилу из студеничке Службе светих архијереја препозна просветитељ Словена.⁸⁴ Ни натпис на свитку – почетак заамвоне молитве, коју свештеник чита после причешћа на завршетку литургије верних⁸⁵ – наводно, поуздан

Зограф 7 (1977) 67–68 [=idem, *Pictures as Language. How the Byzantines Exploited Them*, London 2000, 75–76]; Piltz, *Kamelaukion et mitra*, 21, 54–55, 71–72; Ch. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London 1982, 29, 104–105; Матюшкина, О некоторых особенностях иконографии святителя Кирилла, 85–93. Модификујући средњовековну иконографију Светог Кирила, поједини поствизантијски сликари приказивали су га са папском тијаром, cf. P. L. Vocotopoulos, *Remarks on the Iconography of St. Cyril of Alexandria and of St. John Damascene in Cretan Painting*, ЗЛУМС 32–33 (2002) 31–34.

⁸² Грозданов, Портрети на светителите, 30–38; С. Габелић, Прилог познавању живописа цркве Св. Николе код Станичења, Зограф 18 (1987) 31–35; С. Лейковић, Представа Саве Јерусалимског у олтару пећке цркве Светих Апостола, Саопштења 29 (1997) 59–60; Габелић, Манастир Лесново, 73–74; С. Кукијарис, О представљању Светог Кирила Филозофа као епископа, Зограф 28 (2000–2001) 49–54; М. Пойовић, С. Габелић, Б. Цвейковић, Б. Пойовић, Црква Светог Николе у Станичењу, Београд 2005, 146–148, сл. 66; Грозданов, Свети Константин-Кирил и свети Методиј во византиското сликарство од балканските земји, 302–303. О иконографији Светог Кирила Солунског уп. такође S. Dufrenne, *Saint Cyril et Methode dans l' iconographie orientale*, ed. E. G. Farrugia, R. F. Taft, G. K. Piovesana, *Christianity among the Slavs. The Heritage of Saint Cyrill and Methodius*, Roma 1988, 187–200; Миљковић-Пејек, Најстарите светителски култови во Македонија, 15, 20–22.

⁸³ Уп. нарочито Кукијарис, О представљању Светог Кирила Филозофа као епископа, 50. Познатим примерима треба додати недавно публикувану фреску Кирила Филозофа на другом слоју живописа Богородичине цркве у Доцу (четврта деценија XV века), са погрешно исписаним епитетом светитеља, в. Г. Субојић, Долац и Чабихи, Београд 2012, 38.

⁸⁴ Свети Кирил Филозоф ипак је добио своје место у иконографском програму Богородичине цркве у Студеници. Међутим, његова представа, насликана на западном зиду северног вестибила, доспела је на студенички зид тек 1568. године, приликом обнове живописа. Уп. Живковић, Из иконографског програма Богородичине цркве у Студеници (1568), 427–429, сл. 1 (са литературом).

⁸⁵ Тај натпис је ишчитао, утврдивши и његов литургијски изворник, И. М. Ђорђевић, Натписи на свицима и књигама у најстаријем студеничком зидном сликарству, Осам векова Студенице, Београд 1986, таб. VIII/21 (=исџи, Студије српске средњовековне уметности, Београд 2008, 328–329).

аргумент за идентификацију Светог Кирила Солунског,⁸⁶ не може се сматрати његовим „атрибутом“. Истина, тај литургијски текст исписан је на свитку Кирила Филозофа у цркви у бугарском селу Беренде (трећа-четврта деценија XIV века),⁸⁷ као и на једном познијем српском примеру,⁸⁸ али на осталим српским представама просветитељ Словена у рукама увек држи текст неке друге молитве.⁸⁹ Уосталом, заамвона молитва је у византијској и српској уметности исписивана на свицима многих других светих архијереја, па и на појединим ктиторским представама.⁹⁰ Нема, дакле, никакве сумње у то да је у студеничкој апсиди, као трећи у поворци архијереја на јужном зиду, представљен прослављени отац Цркве

⁸⁶ „Кирил држи свитак на коме је исписан почетни текст заамвоне молитве за спас народа, наследство и мир, карактеристичан за представе овог првог словенског учитеља“ (*Николић*, Конзерваторски запис I, 32).

⁸⁷ *Е. Бакалова*, Стенописите на црквата при село Беренде, София 1976, 24–26, илл. 9, 11. За идентификацију натписа в. *Ц. Грозданов*, Ђирило и Методије у уметности обновљене Пећке патријаршије, Косовско-метохијски зборник 1 (1990) 145, н. 8, где се указује на то да се на основу чињенице да је заамвона молитва исписана и на свитку Светог Климента Охридског у Марковом манастиру не може доносити закључак „о значају овог литургијског фрагмента за словенске учитеље“. За идентификацију и калк натписа на Климентовом свитку из Марковог манастира уп. исти, Из иконографије Марковог манастира, Зограф 11 (1980) 85 (= *исти*, Живописот на Охридската архиепископија, 278–279).

⁸⁸ Текст заамвоне молитве исписан је на свитку Светог Кирила Филозофа у Цркви Светог Николе у Пећкој патријаршији (1673/1674), в. *З. Ракић*, Радул – српски сликар XVII века, Нови Сад 1998, 143 (без идентификације текста). Сликара Радул, аутор тог живописа, исти текст исписао је и на свитку светог Кирила из Службе архијереја у Цркви Свете Троице манастира Прасквице (1680), уп. *исти*, 151 (без идентификације текста). Иако, у одсуству епитета, није сасвим извесно који од двојице Светих Кирила је упитању, вероватније је да је реч о представи Кирила Александријског, будући да он носи митру са крстовима, а да је Радул на поменутој пећкој представи Кирила Филозофа насликао са митром од прућа, са каквом се обично слика Свети Спиридон. О том личном атрибуту Светог Спиридона cf. *Walter*, Portrait of Jakov of Serres, 67.

⁸⁹ Тако је у Служби архијереја у Троици Пљеваљској заамвона молитва исписана на свитку светог Спиридона, а не на суседној представи Кирила Филозофа, на чијем је свитку текст возгласа посвећеног Богородици који свештеник после освећења дарова гласно изговара пред *Достојно* [*С. Петковић*, Манастир Света Троица у Пљевљима, Пљевља 2008², 144 (без идентификације текста)]. Заправо, поменути возглас се по правилу исписује на свитку светог Кирила Александријског, како препоручују и сликарски приручници (*Мегућ*, Стари српски сликарски приручници, III, 392/393). Зато се управо те молитвене речи исписују и на већини српских представа Кирила Филозофа насталим после обнове Патријаршије. Такав је случај у Морачи [*С. Петковић*, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије, 1557–1614, Нови Сад 1965, 164, сл. 49 (без идентификације текста)], Цркви Светог Јована у Великој Хочи [*П. Пајкић*, Цркве у Великој Хочи, Старине Косова и Метохије 2–3 (1963) 184] и Ђурђевим ступовима у Будимљи (*Д. Војводић*, Поствизантијско сликарство Ђурђевих ступова у Будимљи, изд. *М. Радујко*, Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, Беране – Београд 2011, 555). С друге стране, у Петковици је то возглас који се чита пред Оче наш [*Б. Голубовић*, Зидно сликарство цркве манастира Петковице на Фрушкој Гори, ЗЛУМС 22 (1986) 95], а на представи на другом слоју студеничког живописа (северни вестибил) и на икони сликара Јована из Мораче на свитку је одломак из Житија светог Кирила Солунског, уп. *Живковић*, Из иконографског програма Богородичине цркве у Студеници (1568), 411, 427, н. 85 (са старијом литературом)

⁹⁰ Наводимо само неколико референтних примера. У Ариљу је са поменутиим текстом представљен неидентификовани архијереј (*Војводић*, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, 205), а тако је и у Раваници [*И. М. Ђорђевић*, Натписи на свицима и књигама у раваничком зидном сликарству, Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989, Београд 1989, 70 (= *исти*, Студије српске средњовековне уметности, 341); *Беловић*,

Свети Кирил Александријски, који је у оквиру композиција *Мелизмаса* сликан у храмовима широм византијског света.⁹¹ Појава фигуре поменутог архијереја у Литургијској служби отаца Цркве одликује, отуда, и позније српске споменике XIII века (Свети Апостоли у Пећи, Сопоћани),⁹² а тако је било и у многобројним млађим ктиторијама Срба.⁹³

Неки особени детаљи представе Кирила Александријског лако су објашњиви. Таква је његова митра – почасни литургијски „атрибут“ александријских првојерараха.⁹⁴ У Студеници није приказана пирамидална или калотаста митра украшена крстовима, каква постаје типична за његове представе у уметности Палелога, већ дугачко и танко бело оглавлје, у облику мараме припијене уз главу, која пада иза ушију и укршта се испод браде. Није, међутим, реч о изразитој особености,⁹⁵ већ је у Немањиној задужбини примењено решење типично за ранију фазу развоја иконографије светитеља. О томе убедљиво сведоче доста бројни, премда у стручној литератури често неуочени или недовољно пажљиво разматрани примери. Једна варијанта митре Кирила Александријског приказивана је као готово прозирна бела марама, па је често измицала пажњи изучаваца. Том типу припадају митре Светог Кирила у „царском“ менологу за јануар (fol. 151r) из Уметничког музеја Волтерс у Балтимору (Ms.W.521), илустрованом

Раваница, 107]. На хиландарској плаштаници свитак са заамвоном молитвом исписаном на грчком језику држи донатор митрополит скопски Јован [Ј. Раговановић, Плаштаница скопског митрополита Јована у ризници манастира Хиландара, Зограф 31 (2006–2007) 175]. У Дечанима је свитак са тим текстом у рукама Светог Петра Александријског (Појовић, Програм живописа у олтарском простору, 89), а у параклису Светог Стефана у Морачи држи га Свети Герман Цариградски [С. Пејковић, Зидна декорација параклиса Св. Стефана у Морачи из 1642. године, ЗЛУМС 3 (1967) 137]. За одговарајуће грчке примере заамвоне молитве исписиване на свидима различитих архијереја, cf. G. Babić, Ch. Walter, The inscriptions upon liturgical rolls in Byzantine apse decoration, REB 34 (1976) 274 (no. 15), 275 (no. 23), 276 (no. 26), 277 (no. 38, 40); Ch. Kōnstantinidē, Ο Μελισμός. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι-διάκονοι μπροστά στην Αγία Τράπεζα με τα τίμα δώρα ή τον ευχαριστιακό Χριστό, Thessalonikē 2008, 227, 228 et passim. Дионисије из Фурне препоручује да се тај текст испише на свитку светог Јакова, брата Господњег (*Мегић*, Стари сликарски приручници, III, 392/393).

⁹¹ За преглед споменика cf. Kōnstantinidē, Μελισμός, 236.

⁹² В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, Пећка патријаршија, Београд 1990, 33, сл. 11, 14; уп. Г. Бабић, Литургијски текстови исписани на живопису апсиде Светих Апостола у Пећи, ЗЗСК 18 (1967) 78, сл. 2; Б. Живковић, Сопоћани. Цртежи фресака, Београд 1984, 15. У апсиди Мораче, на слоју из 1574. године, као трећи у поворци архијереја с јужне стране, насликан је свети Кирил Филозоф (Пејковић, Морача, 230–231, црт. 3). Чини се да, аналогно наведеним примерима из српског XIII века, не би требало искључити могућност да је на првобитном слоју живописа ту био представљен Свети Кирил Александријски.

⁹³ Реч је о толико уобичајеној програмској појави да набрајање одговарајућих примера сматрамо сувишним. Уп. исцрпну студију Харе Константииниди, која је проучила све сачуване представе Службе архијереја у црквама византијског света, Kōnstantinidē, Μελισμός.

⁹⁴ О праву александријских архијереја да носе митру на богослужењу в. детаљније у радовима наведеним у н. 81 (са упућивањем на писане изворе).

⁹⁵ Уп. Николић, Поводом 1100 годиншњице Кирила и Методија, 34, где се чињеница да светитељ носи „чисту белу мараму“, а не митру са крстовима, сматра релевантним аргументом за препознавање Кирила Филозофа.

1034–1041 (сл. 13/b),⁹⁶ на минијатури са поворком славних светих отаца на fol. 1v *Панойлије* Јевтимија Зигавина (сл. 13/c) из XII века (Vat. gr. 666),⁹⁷ у оквиру сличне групне светитељске представе на листу 3r Свјатослављевог *Изборника* (1073) из Државног историјског музеја у Москви (Синодска збирка, № 1043),⁹⁸ као и она из крипте Бачкова (сл. 13/e).⁹⁹ Друга, лакше уочљива варијанта плитке беле митре приказана је представама Светог Кирила у Менологу Василија II (сл. 13/a),¹⁰⁰ Светом Луки у Фокиди (XI век),¹⁰¹ на сценама из житијног циклуса тог архијереја у кијевској Кириловској цркви (последња четвртина XII века)¹⁰² и на његовој представи у Служби архијереја у Цркви Светог Крста у Пелендрију на Кипру (1178).¹⁰³ Другачији тип митре, сроднији студеничком по крајевима привезаним испод браде, такође је заступљен у постиконоборачкој фази развоја иконографије светитеља.¹⁰⁴ О томе сведоче нешто „масивнија“ марама на представи Светог Кирила у цркви Свете Софије у Цариграду, познатој по Фосатијевом цртежу,¹⁰⁵ и слична бела митра на медаљону на *Злајној љали* из Венеције (око 1100, сл. 13/d).¹⁰⁶ Најзад, облик студеничке мараме Кирила Александријског у великој мери подсећа и на поједине временски блиске примере из византијске Македоније. У Курбинову (1191) глава александријског црквеног оца је покривена белом припијеном марамом чији су крајеви привезани испод

⁹⁶ N. Patterson Ševčenko, *The Walters "Imperial" Menologion*, *The Journal of the Walters Art Gallery* 51 (1993) 53, fig. 38 (ауторка наводи само да је светитељ проћелав, али не и да има митру). За датовање рукописа и стилску анализу минијатура cf. *Zakharova*, *Miniatures of the Imperial Menologia*, 131–153, passim.

⁹⁷ I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, 122, fig. 78; *Walter, Art and Ritual*, 16, fig. 11 (аутори пропуштају да уоче разматрани иконографски детаљ). За квалитетну репродукцију у боји, на којој се најбоље види митра Светог Кирила, cf. A. Cutler, J. M. Spieser, *Byzance médiévale. 700–1204*, Paris 1996, fig. 278.

⁹⁸ *Изборник Святослава 1073 года. Факсимильное издание*, Москва 1983, 3r; В. Д. Сарабьянов, Э. С. Смирнова, *История древнерусской живописи*, Москва 2007, 80, илл. 74.

⁹⁹ *Бакалова*, *Бачковската костница*, 53, сл. 99 (прозрачна марама на глави није уочена, па светитељ није идентификован). То није учињено ни у најновијем осврту на фреске крипте Бачкова, *eadem*, *The Frescoes and Their Program*, 62, fig. 3, у илустративном додатку на крају књиге.

¹⁰⁰ *Menologio di Basilio II*, I, 89; II, tav. 329; Piltz, *Kamelaukion et mitra*, 55, n. 1; *Матюшкина*, О некоторых особенностях иконографии святителя Кирилла, 87.

¹⁰¹ *Walter, Art and Ritual*, 29, fig. 6; *Матюшкина*, О некоторых особенностях иконографии святителя Кирилла, 87.

¹⁰² Н. В. Блиндерова, *Житие Кирилла и Афанасия Александрийских в росписях Кирилловской церкви Киева, Древнерусское искусство XI. Монументальная живопись XI–XVII вв.*, Москва 1980, 52–60, сл. настр. 54–55, 57.

¹⁰³ N. Zaras, *Ο ναός του Τιτίου Σταυρού στο Πελένδρι*, *Levkosia* 2010, 17, 20, σχ. 1 (no. 3), εικ. 10.

¹⁰⁴ Такву митру носи и Свети Атанасије Александријски, насликан поред Светог Кирила на поменутој минијатури из Менолога Василија II, уп. н. 100.

¹⁰⁵ C. Mango, *Materials for the Study of the Mosaics of Saint Sophia at Istanbul*, Washington 1962, 53–54, fig. 74; *Walter*, *Portrait of Jakob of Serres*, 67, fig. 7; Piltz, *Kamelaukion et mitra*, 55, n. 1; *Матюшкина*, О некоторых особенностях иконографии святителя Кирилла, 86, илл. 1.

¹⁰⁶ *Il Tesoro di San Marco, I. La Pala d'oro*, ed. H. R. Hahnloser, Firenze 1965, 67, fig. 19, tav. LVII; *Матюшкина*, О некоторых особенностях иконографии святителя Кирилла, 86.

браде (сл. 13/g).¹⁰⁷ Том примеру сродне су, осим по мрежастој капи на глави, представе у Цркви Светог Јована Канео (трећа четвртина XIII века)¹⁰⁸ и Светим врачима у Кастиорији (око 1180, сл. 16/6),¹⁰⁹ док у храму у Требину (XIII век) калотастој белој митри Светог Кирила недостаје доњи део повезан испод браде.¹¹⁰ Од млађих српских примера, на студеничку митру у извесној мери подсећа она на Кириловој представи у Цркви Светих Апостола у Пећкој патријаршији (сл. 13/h). Реч је, такође, о танком белом оглављу повезаном испод браде, али је део који покрива главу на тој фресци мрежастог облика, као на поменутиим примерима из Јована Канео и костурских Светих врача.¹¹¹

Радомир Николић је веровао да је Свети Климент Охридски у Богородичиној цркви у Студеници приказан још једанпут. На такву помисао навела га је представа светог архијереја на западном зиду наоса.¹¹² То попрсје Светог Климента – с(κ)ε(τ)(ы) κ/ανциτ|ς (црт. 1, сл. 14) – насликано је приликом обнове 1568. године, а потом га је пресликао Живко Павловић.¹¹³ Најмлађи слој сликарства приметан је нарочито у горњем делу представе, а припада му и наведени натпис

¹⁰⁷ Грозанов, Курбиново и други студије, сл. на стр. 151, 154.

¹⁰⁸ П. Миљковић-Пејек, Црквата Св. Јован Богослов – Канео во Охрид (по конзерваторските работи на архитектурата и живописот), Културно наследство 3 (1967) 81, таб. XIII/a.

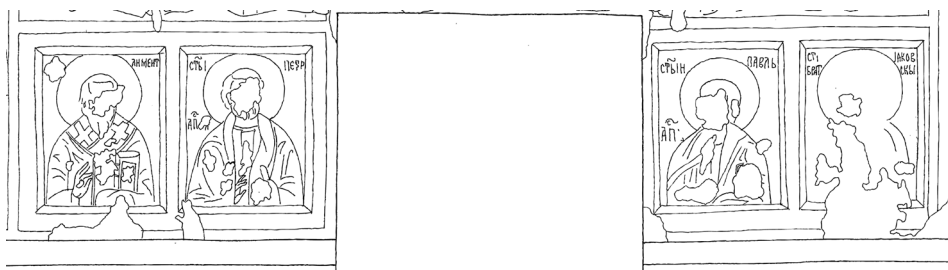
¹⁰⁹ Реч је о стојећој фронталној фигури на јужном зиду беме, cf. S. Pelekanidēs, Καστορία, I, Βυζαντινὰ τοῦχογραφία, Thessalonikē 1953, πίν. 10; T. Malmquist, Byzantine 12th Century Frescoes in Kastoria. Agioi Anargyroi and Agios Nikolaos tou Kasnitzi, Uppsala 1979, 18 (no. 29); Pelekanidēs, Hatzidakēs, Καστορία, 25 (no. 22). У наведеним радовима светитељ је погрешно идентификуван као Свети Јеротеј.

¹¹⁰ Ц. Грозанов, Требино, *исџи*, Студије за охридскиот живопис, Скопје 1990, 75, сл. 26.

¹¹¹ Ђурић, Ђурковић, Кораћ, Пећка патријаршија, сл. 14. Мрежаста калотаста капа на глави Светог Кирила Александријској приказана је, такође, и у „Сиону“ у Атини (друга половина XI века), Кобаиру у Јерменији (1282), Панагији Хрисафитиси у Лаконији (1290) или у цркви Светог Николе у Станичењу, cf. T. Вирсаладзе, Росписи Атенског Сиона, Тбилиси 1984, ил. 57; И. Р. Драмтян, Фрески Кобаира, Ереван 1979, 10, ил. 28–29; N. B. Drandakēs, Παναγία ή Χρυσοφίτισσα (1290), Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών, Athēna 1983, 349–350, εικ.12 (= *idem*, Μάνη και Λακωνία. Τόμος Γ', ed. Ch. Konstantinidē, Athēna 2009, 315–316, 377); Појовић, Габелић, Цветковић, Појовић, Црква Светог Николе у Станичењу, 147, сл. 66 (Габелић). За још неке занимљиве приказе митри Светог Кирила Александријског, посматране у ширем хронолошком распону, cf. G. Dēmétrakallēs, Ο Άγιος Νικόλαος Ιστιαίας Ευβοίας, Athēna 1986, 96–102, εικ. 66–77. У типолошком смислу, својеврсну прелазну варијанту представља митра Светог Кирила у виду мараме украшене крстовима, као у Сопоћанима, (B. J. Ђурић, Сопоћани, Београд 1991², сл. 41), односно црним тракама, као на фресци у Порти Панагији (Dēmétrakallēs, Ο Άγιος Νικόλαος Ιστιαίας Ευβοίας, εικ. 71). Занимљиво је да је у менологу Пећке патријаршије (1565) Кирил Александријски насликан са белом марамом на глави, уп. Мијовић, Менолог, сл. 272. Могуће је да су се сликари угледали на његову представу у апсиди Цркве Светих Апостола, јер је у времену настанка менолошке представе из приправе поменути детаљ представљао иконографски архаизам.

¹¹² Николић, Конзерваторски запис I, 37–38; *исџи*, Конзерваторски запис II, 75, сх. 1 (бр. 75). Остали, опрезнији аутори, наводе само име Светог Климента, уп. Пејковић, Манастир Студеница, 42; *idem*, La peinture serbe du moyen âge, II, 8; *исџи*, Преглед црквених споменика, 317; Hamman–Mac Lean, Hallensleben, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, plan 10/48.

¹¹³ Николић, Конзерваторски запис I, 37, где се обновитељем фресака сматра Самуло Ракић. Реч је, заправо, о студеничком монаху у чије време је изведена последња обнова живописа Богородичине цркве.

Црт. 1. Свети Климент Римски, Свети Петар, Свети Павле, Свети Јаков, брат Господњи
(цртеж М. Нагорни, документација Народног музеја у Београду)

са именом светитеља. Њему недостаје топографски епитет, који је изгледа 1568. био исписан нешто ниже, у висини рамена архијереја, о чему данас сведоче само урезане линије. Тај епитет вероватно није постојао ни у време када је пожаревачки сликар приступао обнови фреске, па се он ограничио само на навођење имена архијереја. Зато се о његовом идентитету данас могу износити само претпоставке. Међу њима ја најмање уверљива она већ наведена, по којој је реч о представи светог заштитника Охрида. Мање је при томе важно, мада није без значаја, то што физиономија светитеља не одговара оној на представама Климента Охридског, будући да његови ликови нису увек сликани на исти начин.¹¹⁴ Поменути идентификација мора се оспорити првенствено из програмских разлога. Наиме, светитељ о коме је реч припада фризу од четири фреско-иконе на западном зиду, испод монументалне фреске Распећа, а са страна портала. Поред Климентовог лика, на поменутом месту насликана су још попрсја Светог Петра и Павла,¹¹⁵ и, на северној страни, веома оштећена представа епископа. Њега је данас немогуће препознати јер се од пратећег натписа чита само реч (св)ет(ы). Међутим, чини се да треба веровати сведочанству Владимира Р. Петковића, који је без имало двоумљења констатовао да је у питању попрсје Светог Јакова, брата Божијег.¹¹⁶ Сигурност заслужног аутора разумљива је ако се зна да је на поменутом делу западног зида у ствари видео попрсје које је, преко слоја из 1568, насликао Живко Павловић, а које су конзерватори у међувремену уклонили.¹¹⁷ Петковићеву идентификацију потврђује цртеж Миодрaга Нагорног, очито начињен пре конзерваторско-рестаураторских радова. У тој верзији, епитет

¹¹⁴ Уп. н. 37.

¹¹⁵ Живковић, Из иконографског програма Богородичине цркве у Студеници (1568), 430, сл. 9–10 (са литературом).

¹¹⁶ Петковић, Манастир Студеница, 42; idem, La peinture serbe du moyen âge, II, 8; *исти*, Преглед црквених споменика, 317. Идентификацију прихватају Hamman–Mac Lean, *Hallensleben, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, plan 10/98.

¹¹⁷ Николић, Конзерваторски запис I, 38, где се помишља на, по нашем мишљењу неприхватљиву, могућност да је 1568. на разматраном месту био насликан Свети Сава Српски, као пандан Клименту Охридском. Таква идентификација заснована је на наводним остацима почетних слова његовог имена („с...“). Међутим, ниједно слово имена светитеља не може се данас јасно разазнати.

Светог Јакова је очевидно погрешно прочитан (црт. 1).¹¹⁸ У сваком случају, пошто је реч о првом јерусалимског епископу, чије је место поред првоапостола лако разумљиво – као ефектан визуелни израз учења о апостолском прејемству епископске службе¹¹⁹ – може се с приличним уверењем претпоставити да је као Јаковљев пандан на супротној страни зида представљен Свети Климент Римски, наследник Светог Петра на катедри епископа Рима. Разуме се, претпоставка да је тако било и 1568. могућа је једино ако се не доведе у сумњу веродостојност „обнове“ Живка Павловића. У том случају може се, такође опрезно, утврдити да су и попрсја првих епископа Рима и Јерусалима 1568. године насликана на основу њихових ликова који су на истом месту постојали 1208/09, будући да је готово извесно да је то случај са ликовима апостола Петра и Павла.¹²⁰

На самом крају, ваља скренути пажњу на још један студенички лик светог епископа по имену Климент, неуочен у ранијим истраживањима живописа Богородичине цркве. У питању је последње попрсје на јужној страни потрбушја источног лука поткуполног простора, насликано приликом обнове фресака 1568.¹²¹ Светитељ је приказан као старији човек кратке, седе, густе и коврцаве косе, са седом брадом средње дужине; одевен је у фелон и омофор, а означен као с(в)т(ы)/ климентъ (сл. 15). То сасвим сигурно није Климент Римски, који је, како смо претпоставили, насликан на западном зиду храма. Судећи по физиономији, искључена је и могућност да је реч о Клименту Охридском, а не треба помишљати ни на Светог Климента Анкирског јер је он насликан у олтару Немањине задужбине, на северној страни пролаза из наоса у ђаконикон.¹²² С друге стране, разложно је помислити на могућност да је на поткуполном луку представљен епископ Климент који се помиње у посланици апостола Павла Филипљанима (Фил 4, 3), а који је у потоњој традицији уврштен међу тзв. „мале апостоле.“ У Ерминији Дионисија из Фурне у седамдесеторицу Христових ученика убројан је римски папа Климент.¹²³ Међутим, у старијим, свакако веродостојнијим писаним сведочанствима, међу малим апостолима забележено је име Климента, епископа Сарда.¹²⁴ Верујемо, стога, да је управо тај Свети Климент насликан

¹¹⁸ Мање је вероватно да је епитет на фресци био неисправно исписан.

¹¹⁹ О том темељном еклисиолошком начелу уп. *Ј. Д. Зизјулас*, *Јединство цркве у светој ехаристији и у епископу у прва три века*, Нови Сад 1997.

¹²⁰ За ширу аргументацију уп. *Живковић*, *Из иконографског програма Богородичине цркве у Студеници (1568)*, 430–431.

¹²¹ За позицију представе уп. *Николић*, *Конзерваторски запис II*, 74, сх. 1 (бр. 18), где је запажено да су поједини медаљони пресликани 1568. године.

¹²² *Николић*, *Конзерваторски запис II*, 63, 77, сх. 4 (бр. 22).

¹²³ *Медић*, *Стари сликарски приручници*, III, 390/391 [„Климент – стар, кратке браде (25. новембар)“].

¹²⁴ У појединим месецословима Климент из Сарда се, заједно са другом двојцом малих апостола, помиње 22. априла [*Сун CP*, cols. 621–622.53, 56–59 („ἐν Σάρδει γεγονώς ἐπίσκοπος“)]; *Архиепископ Сергей*, *Полный месяцеслов Востока*, II, Часть I, Месяцеслов, 105] и 10. септембра [*Сун CP*, cols. 33–34.36, 40–44 („Σαρδικῆς ἐπίσκοπος γεγονε“); *Архиепископ Сергей*, *Полный*

на источном луку Богородичине цркве.¹²⁵ Наведену идентификацију, разуме се, ваљало би темељније преиспитати. Ипак, пошто би то преиспитивање морало бити засновано на пажљивијем ишчитавању веома пострадалих натписа крај осталих непрепознатих попрсја епископа на источном луку – а која припадају првобитном слоју – те на ширим програмским тумачењима живописа поткуполног простора,¹²⁶ али и на разматрању представа седамдесеторице првих епископа у програмима других српских храмова,¹²⁷ чини се оправданим да се темељније и продубљеније проучавање назначеног проблема одложи за неку другу прилику.

месецеслов Востока, II, Часть I, Месяцеслов, 240; Часть II, Заметки, 280]. У „Књизи попа Данила“, сликарском приручнику из 1674. године, наведен је Климент који се помиње у поменутој Павловој посланици, уз напомену да је био „ἐπίσκοπος Σαρδικής“ (*M. Meguih*, Стари сликарски приручници, II, Београд 2002, 382). Милорад Медић је тај податак превео као „епископ сардикчки [софијски]“ (исто, 383). Чини нам се, ипак, да ће пре бити реч о граду Сарду, само у облику који је наведен и у поменутом рукопису синаксара Велике цркве за 10. септембар. Уп. и *J. Појовић*, Житија светих за септембар, Београд 1976, 224 [„Свети Климент (други а не Римски) био епископ у Сардама и њега помиње свети апостол Павле (Флб. 4, 3)“].

У Пасхалној хроници, написаној у првој половини VII века, уз име малог апостола Климента није неведено место његовог епископства, већ само помен у Посланици Филипланима, cf. *Chronicon Paschale*, I, ed. *L. Dindorf*, Bonnæ 1832, 402; *B. Manning Metzger*, *New Testament Studies. Philological, Versional, and Patristic*, Leiden 1980, 31–32. У појединим листама уместо Сарда наведен је неки други град, углавном сличног назива. Тако се у списку седамдесеторице Христових ученика, приписаном Хиполиту Римском (170–235), за Климента тврди да је био епископ Сардиније („ἐπίσκοπος Σαρδίνιας“), cf. PG 10, col. 957. У списку који је ушао у састав словенских богослужбених Апостола, чијим се аутором сматра Доротеј Тирски, уз име Климента наводи се да је био епископ у Сердици, уп. *Апостољ*, Москва 2001, 10 („въ сѣдцѣ вѣсть епископѣ“), а у тзв. Првом јерусалимском рукопису (1566) каже се да је Климент био епископ антријакијски (*Meguih*, Стари сликарски приручници, II, 176/177). У Ерминији породице Зографски из 1728, дато је само име Светог Климента (исто, 508).

¹²⁵ Наведена претпоставка је вероватнија утолико пре што је као епископ Сарда – (Ο ΑΓΙΟΣ) [ΚΛ]ΝΜ[ΗΣ] ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΣΑΡΔΑΝΟΥ – мали апостол Климент означен и у цркви Богородице Одигитрије у Мистри (1310). Cf. *S. Koukiarēs*, Η σύναξη των Ο' Αποστόλων στην βυζαντινή και μεταβυζαντινή εικονογραφία, *Κληρονομία* 18/2 (1986) 291, n. 11.

¹²⁶ Мисли се у првом реду на фигуре неидентификованих архијереја насликаних на северном и јужном тимпанону поткуполног простора, са страна представа старозаветних првосвештеника, уп. *Кашанин* и др., Манастир Студеница, 138, црт. на стр. 143 (*Тогић*); *Николић*, Конзерваторски натпис II, 76, сх. 1 (бр. 32–35); 76, сх. 2 (бр. 32–35). Ако је наша идентификација Светог Климента тачна, те ако се испостави да су и на првобитном слоју на потрбушју источног лука насликани мали апостоли, онда би се отворио простор за претпоставку да се тако препознају и фигуре поменутих архијереја у тимпанонима.

¹²⁷ Најстарије српске представе малих апостола засад су запажене на источном поткуполном луку Жиче, на обновљеном слоју живописа, и на западном луку испод куполе Бањске (1317–1321), а насликане су и у неколико млађих храмова, живописаних и пре и после пада српских земаља под турску власт. Уп. *Б. Тогић*, Бањско злато – последњи остаци фресака у цркви Светог Стефана у Бањској, изд. *Д. Бојовић*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Ниш – Косовска Митровица – Манастир Бањска 2007, 168–169; *Војводић*, Поствизантијско сликарство Ђурђевих Ступова у Будимљи, 556–557 (с примерима и литературом). За византијске и поствизантијске представе седамдесеторице апостола cf. *Koukiarēs*, Η σύναξη των Ο' Αποστόλων, 290–294.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources:

- Chronicon Paschale, I, ed. *L. Dindorf*, Bonnae 1832.
- Le Typicon du Monastère du Saint-Sauveur à Messine, ed. *M. Arranz*, Roma 1969.
- Le Typikon de la Grande Eglise. Ms. Sainte-Croix n° 40, Xe siècle, ed. *J. Mateos*, Roma 1962.
- Menologii anonymi Byzantini saeculi X quae supersunt, I, ed. *B. Latyšev*, Petropoli 1911 (reprint: Leipzig 1970).
- Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca, X, ed. *J. P. Migne*, Paris 1857.
- Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca, CXIV, ed. *J. P. Migne*, Paris 1903.
- Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e Codice Sirmondiano, nunc Berolinensi, ed. *H. Delehaye*, Bruxellis 1902.
- The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis, September-February, ed. *R. H. Jordan*, Belfast 2000.
- Дмитриевский А. А.*, Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православно-го Востока, Том 1. Типик, ч. I, Киев 1895 (*Dmitrievskii A. A.*, Opisanie liturgicheskikh rukopisei, khraniashchikhsia v bibliotekakh Pravoslavnogo Vostoka, Tom 1. Typika, ch. I, Kiev 1895).
- Мегућ М.*, Стари сликарски приручници, II, Београд 2002; III, Београд 2005 (*Medić M.*, Stari slikarski priručnici, II, Beograd 2002; III, Beograd 2005).
- Месецослов Јерусалимског типика. Рукопис Архива САНУ, ed. *B. Савућ*, Ниш – Манастир Сопоћани 2003 (Mesecoslov Jerusalimskog tipika. Rukopis Arhiva SANU, ed. *V. Savić*, Niš – Manastir Sopoćani 2003).
- Типик архиепископа Никодима, ed. *Ђ. Трифуновић*, I, Београд 2004; II, Београд 2007 (Tipik arhiepiskopa Nikodima, ed. *Đ. Trifunović*, I, Beograd 2004; II, Beograd 2007).
- Апостолъ, Москва 2001 (Apostol", Moskva 2001).

Литература – Secondary Works:

- Amiranachvili Ch.*, Quelques remarques sur l'origine des procédés dans les fresques de Neredicy, L'art byzantin chez les Slaves. L'ancienne Russie, les Slaves catholiques, II/1, Paris 1932, 118.
- Auctarium Bibliothecae hagiographicae graecae, ed. *F. Halkin*, Bruxelles 1969.
- Babić G.*, Les plus anciennes fresques de Studenica (1208/1209), Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, Athènes, Septembre 1976, II. Art et archéologie, Communications, A, Athènes 1981, 40.
- Babić G., Walter Ch.*, The inscriptions upon liturgical rolls in Byzantine apse decoration, REB 34 (1976) 274–277.
- Bakalova E.*, The Frescoes and Their Program, The Ossuary of The Bachkovo Monastery, ed. *eadem*, Plovdiv 2003, 61–62.
- Belting H., Mango C., Mouriki D.*, The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul, Washington D. C. 1978.
- Bibliotheca hagiographica graeca, II, ed. *F. Halkin*, Bruxelles 1957³.
- Chatzidakis N.*, Hosios Loukas, Athens 1997.
- Cutler A., Spieser J. M.*, Byzance médiévale. 700–1204, Paris 1996.
- Delehaye H.*, Synopsis metaphrastica, *idem*, Synaxaiers byzantins, ménologes, typika, London 1977, V.
- Dēmētrokallēs G.*, Ο Άγιος Νικόλαος Ιστιαίας Ευβοίας, Athēna 1986 (*Dēmētrokallēs G.*, O Agios Nikolaos Istinias Euboias, Athēna 1986).
- Der Nersessian S.*, Les portraits de Grégoire l'Illuminateur dans l'art byzantin, Byzantion 36 (1966) 386–395.

- Drandakēs N.*, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ 9 (1977–1979) 40–41 [*Drandakēs N.*, Οι toichographies του Αγίου Nikolaou ston Agio Nikolaou Monemvasias, DChAE 9 (1977–1979) 40–41].
- Drandakēs N. B.*, Παναγία ή Χρυσοφίτισσα (1290), Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών, Athēna 1983, 349–350 (= *idem*, Μάνη και Λακωνία. Τόμος Γ', ed. *Ch. Konstantinidē*, Athēna 2009, 315–316, 377) [*Drandakēs N. B.*, Panagia ē Chrysaphitissa (1290), Praktika Α' Topikou Synedriou Lakōnikōn Meletōn, Athēna 1983, 349–350 (= *idem*, Manē kai Lakōnia. Tomos G', ed. *Ch. Konstantinidē*, Athēna 2009, 315–316, 377)].
- Dufrenne S.*, Saint Cyril et Methode dans l' iconographie orientale, ed. *E. G. Farrugia, R. F. Taft, G. K. Piovesana*, Christianity among the Slavs. The Heritage of Saint Cyrill and Methodius, Roma 1988, 187–200.
- Eastmond A.*, "Local" Saints, Art, and Regional Identity in the Orthodox World after the Fourth Crusade, *Speculum* 78/3 (2003) 724–741.
- Galavaris G.*, An Eleventh Century Hexptych of the Saint Catherine's Monastery at Mount Sinai, Venice – Athens 2009.
- Gerstel S. E. J.*, Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary, Seattle – London 1999.
- Grand livre des icōnes. Des origines à la chute de Byzance*, ed. *T. Velmans*, Paris 2002.
- Hamman–Mac Lean R., Hallensleben H.*, Die Monumentalmelerei in Serbien und Makedonien von 11. bis zum 14. Jahrhunderts, Giessen 1963.
- Hostetter W.T.*, In the Heart of Hilandar, Belgrade 1998 (CD-ROM).
- Il Menologio di Basilio II* (cod. Vaticano greco 1613), Torino 1907.
- Il Tesoro di San Marco. I. La Pala d'oro*, ed. *H. R. Hahnloser*, Firenze 1965.
- Il Tesoro di San Marco. Il Tesoro e il Museo*, ed. *H. R. Hahnloser*, Firenze 1971.
- Janin R.*, Constantinople byzantine: developpement urbain et repertoire topographique, Paris 1950.
- Janin R.*, La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. I. Le Siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique. Tome III. Les églises et les monastères, Paris 1953.
- Jolivet-Lévy C.*, Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords, Paris 1991.
- Kōnstantinidē Ch.*, Ο Μελισμός. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι-διάκονοι μπροστά στην Αγία Τράπεζα με τα τίμια δώρα ή τον ευχαριστιακό Χριστό, Thessalonikē 2008 (*Kōnstantinidē Ch.*, Ο Melismos. Oi sylleitourgountes ierarches kai oi aggeloi-diakonoi brosta stēn Agia Trapeza me ta timia dōra ē ton eucharistiako Christo, Thessalonikē 2008).
- Koukiarēs S.*, Η σύναξη των Ο' Αποστόλων στην βυζαντινή και μεταβυζαντινή εικονογραφία, Κληρονομία 18/2 (1986) 290–294 [*Koukiarēs S.*, Ē synaksē tōn Ο' Apostolōn stēn vyzantinē kai metavyzantinē eikonographia, Klēronomia 18/2 (1986) 290–294].
- Malmquist T.*, Byzantine 12th Century Frescoes in Kastoria. Agioi Anargyroi and Agios Nikolaos tou Kasnitzi, Uppsala 1979.
- Mango C.*, Materials for the Study of the Mosaics of Saint Sophia at Istanbul, Washington 1962.
- Manning Metzger B.*, New Testament Studies. Philological, Versional, and Patristic, Leiden 1980.
- Müller-Wiener W.*, Bildlexikon zur Topographie Istanbul, Tübingen 1977.
- N. P. Ševčenko*, Illustrated manuscripts of the Metaphrastian menologion, Chicago 1990.
- Novum auctarium Bibliothecae hagiographicae graecae*, ed. *F. Halkin*, Bruxelles 1984.
- Okunev N. L.*, Милешево. Памятник сербского искусства XIII в., Byzantinoslavica 7 (1937–1938) 57 [*Okunev N. L.*, Mileshevo. Pamiatnik serbskogo iskusstva XIII v., Byzantinoslavica 7 (1937–1938) 57].
- Papadēmētriou P. Ch.*, Οι απεικονίσεις του αγίου Αχιλλείου στον ελληνικό χώρο και η διάδοση της τιμής του, ΔΧΑΕ 34 (2013) 181 [*Papadēmētriou P. Ch.*, Οι apeikoniseis tou agiou Achilleiou ston elladiko chōro kai ē diadosē tēs timēs tou, DchAE 34 (2013) 181].
- Papazōtos Th.*, Η Βέροια και οι ναοί της (11ος–18ος αι.), Athēna 1994 [*Papazōtos Th.*, Ē Veroia kai oni naoi tēs (11os–18os ai.), Athēna 1994].

- Patterson Ševčenko N.*, The Walters «Imperial» Menologion, The Journal of the Walters Art Gallery 51 (1993) 53.
- Pelekanidēs S., Hatzidakēs M.*, Καστορία, Athēna 1984 (*Pelekanidēs S., Hatzidakēs M.*, Kastoria, Athēna 1984).
- Pelekanidēs S.*, Καστοριά, I, Βυζαντινάι τοιχογραφίαι, Thessalonikē 1953 (*Pelekanidēs S.*, Kastoria, I, Byzantinai toichographiai, Thessalonikē 1953).
- Petković V. R.*, La peinture serbe du moyen âge, II, Beograd 1934.
- Piltz E.*, Kamelaukion et mitra. Insignes byzantins impériaux et ecclésiastiques, Stockholm 1977.
- Ramseger I.*, Charalampus (Haralambie) von Magnesia, Lexikon der christlichen ikonographie, V, ed. W. Braunfels, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1973, cols. 485–486.
- Sinkevič I.*, The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage, Wiesbaden 2000.
- Sōtēriou G. i M.*, Εικόνες τής Μονής Σινά, I, Athēna 1956; II, Athēna 1958 (*Sōtēriou G. i M.*, Eikones tēs Monēs Sina, I, Athēna 1956; II, Athēna 1958).
- Spatharakis I.*, The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts, Leiden 1976.
- Splendeur de Byzance, ed. J. Lafontaine-Dosogne, Bruxelles 1982.
- Tarnanidis I. C.*, The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai, Thessaloniki 1988.
- The Treasury of San Marco, Venice, ed. D. Buckton, New York – Milan 1984.
- Toutos N., Fousteris G.*, Ευρετήριο της μνημειακής ζωγραφικής του Αγίου Όρους. 10ος–17ος Αιώνας, Athēna 2010 [*Toutos N., Fousteris G.*, Eyretērion tēs mnēmeiakēs zōgraphikēs tou Agiou Orous. 10os–17os Aīōnas, Athēna 2010].
- Tsigaridas E. N.*, Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας, Thessalonikē 1999 (*Tsigaridas E. N.*, Toichographies tēs periodou tōn Palaiologōn se naous tēs Makedonias, Thessalonikē 1999).
- Vakereliyska C. M.*, Archaic Constantinople Typikon Commemorations in the menologion to Apostolus Dečani–Crkolez No. 2, Старобългаристика 36/3 (2012) 96 [*Vakereliyska C. M.*, Archaic Constantinople Typikon Commemorations in the menologion to Apostolus Dečani–Crkolez No. 2, Starobŭlgaristika 36/3 (2012) 96].
- Vakereliyska C. M.*, The preservation of the synaxarion to the Constantinople Typikon in the medieval Bulgarian calendar tradition, Старобългарска литература 45–46 (2012) 151 [*Vakereliyska C. M.*, The preservation of the synaxarion to the Constantinople Typikon in the medieval Bulgarian calendar tradition, Starobŭlgarska literatura 45–46 (2012) 151].
- Vasilakē M.*, Εικόνα του αγίου Χαραλάμπους, ΔΧΑΕ 4/13 (1985–1986) 247–258 [*Vasilakē M.*, Eikona tou agiou Charalampous, DChAE 4/13 (1985–1986) 247–258].
- Vocotopoulos P. L.*, Remarks on the Iconography of St. Cyril of Alexandria and of St. John Damascene in Cretan Painting, ЗЛУМС 32–33 (2002) 31–34 [*Vocotopoulos P. L.*, Remarks on the Iconography of St. Cyril of Alexandria and of St. John Damascene in Cretan Painting, ZLUMS 32–33 (2002) 31–34].
- Walter Ch.*, Art and Ritual of the Byzantine Church, London 1982.
- Walter Ch.*, Portrait of Jakov of Serres in London. Additional 39626. Its place in Paleologue manuscript illumination, Зорграф 7 (1977) 67–68 [= *idem*, Pictures as Language. How the Byzantines Exploited Them, London 2000, 75–76].
- Wharton Epstein A.*, Tokali Kilise. Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia, Washington D. C. 1986.
- Zakharova A. V.*, Miniatures of the Imperial Menologia, Νέα Ρώμη 7 (2011) 131–153.
- Zaras N.*, Ο ναός του Τιμίου Σταυρού στο Πελένδρι, Levkosia 2010 (*Zaras N.*, O naos tou Timiou Stavrou sto Pelendri, Levkosia 2010).
- Архуеницкон Сергий*, Полный месяцеслов Востока, I, Восточная агиология, Владимир 1901² [*Arhi-episkop Sergii*, Polnyĭ mesiaceslov Vostoka, I, Vostochnaia agiologia, Vladimir 1901²].

- Архиепископ *Сергий*, Полный месяцеслов Востока, II, Святой Восток, Москва 1876 [*Arhiepiskop Sergij*, Polnyĭ mesiaceslov Vostoka, II, Sviatoĭ Vostok, Moskva 1876].
- Бабић Г.*, Литургијски текстови исписани на живопису апсиде Светих Апостола у Пећи, ЗЗСК 18 (1967) 78 [*Babić G.*, Liturgijski tekstovi ispisani na živopisu apside Svetih Apostola u Peći, ZZSK 18 (1967) 78].
- Бакалова Е.*, Бачковската костница, Софија 1977 (*Bakalova E.*, Vachkovskata kostnica, Sofia 1977).
- Бакалова Е.*, Стенописите на црквата при село Беренде, Софија 1976 (*Bakalova E.*, Stenopisite na crkuvata pri selo Berende, Sofia 1976).
- Баришић С.*, Реконструкција првобитне олтарске преграде студеничке Богородичине цркве, Саопштења 44 (2012) 33–41 [*Barišić S.*, Rekonstrukcija prvobitne oltarske pregrade studeničke Bogorodičine crkve, Saopštenja 44 (2012) 33–41].
- Беловић М.*, Раваница. Историја и сликарство, Београд 1999 (*Belović M.*, Ravanica. Istorija i slikarstvo, Beograd 1999).
- Блиндерова Н. В.*, Житие Кирилла и Афанасия Александрийских в росписях Кирилловской церкви Киева, Древнерусское искусство XI. Монументальная живопись XI–XVII вв., Москва 1980, 52–60 (*Blinderova N. V.*, Zhitie Kirilla i Afanasiia Aleksandriiskikh v rospisiakh Kirillovskoj cerkvi Kieva, Drevnerusskoe iskusstvo XI. Monumental'naia zhivopis' XI–XVII vv., Moskva 1980, 52–60).
- Војводић Д.*, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, Београд 2005 (*Vojvodić D.*, Zidno slikarstvo crkve Svetog Ahilija u Arilju, Beograd 2005).
- Војводић Д.*, На трагу изгубљених фресака Жиче (I), Зограф 34 (2010) 83 [*Vojvodić D.*, Na tragu izgubljenih fresaka Žiče (I), Zograf 34 (2010) 83].
- Војводић Д.*, Поствизантијско сликарство Ђурђевић ступова у Будимљи, изд. *М. Рађујко*, Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, Беране – Београд 2011, 553–562 (*Vojvodić D.*, Postvizantijsko slikarstvo Đurđevih stupova u Budimlji, изд. *M. Radujko*, Đurđevi stupovi i Budimljanska eparhija, Berane – Beograd 2011, 553–562).
- Војводић Д.*, Представе светог Климента Охридског у зидном сликарству средњовековне Србије, изд. *Б. Крстановић*, *Љ. Максимовић*, *Р. Рађућ*, Византијски свет на Балкану, I, Београд 2012, 146–147 (*Vojvodić D.*, Predstave svetog Klimenta Ohridskog u zidnom slikarstvu srednjovekovne Srbije, изд. *B. Krstanović*, *Lj. Maksimović*, *R. Radić*, Vizantijski svet na Balkanu, I, Beograd 2012, 146–147).
- Габелић С.*, Манастир Лесново. Историја и сликарство, Београд 1998 (*Gabelić S.*, Manastir Lesново. Istorija i slikarstvo, Beograd 1998).
- Габелић С.*, Прилог познавању живописа цркве Св. Николе код Станичења, Зограф 18 (1987) 31–35 [*Gabelić S.*, Prilog raznavanju živopisa crkve Sv. Nikole kod Staničenja, Zograf 18 (1987) 31–35].
- Герасименко Н. В.*, *Захарова А. В.*, *Сараб'јанов В. Д.*, Изображения святых во фресках Софии Киевской. Часть I: Внутренние галереи, ВВ 66 (2007) 24–59 [*Gerasimenko N. V.*, *Zakharova A. V.*, *Sarab'janov V. D.*, Izobrazhenia sviatykh vo freskakh Soii Kievskoj. Chast' I: Vnutrennie galerei, VV 66 (2007) 24–59].
- Глумац Д.*, О времену монашења Константина Солунског и рукоположењу Методија за свештеника, ЗФФ 12/1 (1974) 227–248 [*Glumac D.*, O vremenu monašenja Konstantina Solunskog i rukopoloženju Metodija za sveštenika, ZFF 12/1 (1974) 227–248].
- Голубовић Б.*, Зидно сликарство цркве манастира Петковице на Фрушкој Гори, ЗЛУМС 22 (1986) 95 [*Golubović B.*, Zidno slikarstvo crkve manastira Petkovicе na Fruškoj Gori, ZLUMS 22 (1986) 95].
- Грозданов Ц.*, Односот меѓу портретите на Климент Охридски и Климент Римски во живописот од првата половина на XIV век, *исти*, Живописот на Охридската архиепископија. Студии, Скопје 2007, 179–192 (*Grozdanov C.*, Odnosot megu portretite na Kliment Ohridski i Kliment Rimski vo živopisot od prvata polovina na XIV vek, *isti*, Živopisot na Ohridskata arhiepiskopija. Studii, Skopje 2007, 179–192).
- Грозданов Ц.*, Ахил Лариски во византискиот и поствизантискиот живописот, Зборник. Средновековна уметност, нова серија, 3 (2001) 18–19 (=исти, Курбиново и други студии за фрескоживописот во Преспа, Скопје 2006, 284–285) [*Grozdanov C.*, Ahil Lariski vo vizantiskiot i postvizantiskiot živopisot, Zbornik. Srednovokova umetnost, nova serija, 3 (2001) 18–19 (=исти, Kurbinovo i drugi studii za freskoživopisot vo Prespa, Skopje 2006, 284–285)].

- Грозданов Ц., Из иконографије Марковог манастира, Зограф 11 (1980) 85 (=исти, Живописот на Охридската архиепископија. Студии, Скопје 2007, 278–279) [Grodzanov C., Iz ikonografije Markovog manastira, Zograf 11 (1980) 85 (=isti, Živopisot na Ohridskata arhiepiskopije. Studii, Skopje 2007, 278–279)].
- Грозданов Ц., Портрети на светителите од Македонија од IX–XVIII век, Скопје 1983 (Grozdanov C., Portreti na svetitelite od Makedonija od IX–XVIII vek, Skopje 1983).
- Грозданов Ц., Свети Константин-Кирил и свети Методиј во византиското сликарство од балканските земји, исти, Живописот на Охридската архиепископија. Студии, Скопје 2007, 301 (Grozdanov C., Sveti Konstantin-Kiril i sveti Metodij vo vizantiskoto slikarstvo od balkanskite zemji, isti, Živopisot na Ohridskata arhiepiskopija. Studii, Skopje 2007, 301).
- Грозданов Ц., Требино, Студии за охридскиот живопис, Скопје 1990, 75 (Grozdanov C., Trebino, isti, Studii za ohridskiot živopis, Skopje 1990, 75).
- Грозданов Ц., Тирило и Методије у уметности обновљене Пећке патријаршије, Косовско-метохијски зборник 1 (1990) 145 [Grozdanov C., Ćirilo i Metodije u umetnosti obnovljene Pečke patrijaršije, Kosovsko-metohijski zbornik 1 (1990) 145].
- Димитрова Е., Манастир Матејче, Скопје 2002 (Dimitrova E., Manastir Matejče, Skopje 2002).
- Дрампиан И. Р., Фрески Кобаира, Ереван 1979 (Drampian I. R., Freski Kobaira, Erevan 1979).
- Ђорђевић И. М., Натписи на свцима и књигама у најстаријем студеничком зидном сликарству, Осам векова Студенице, Београд 1986, таб. VIII/21 (=исти, Студије српске средњовековне уметности, Београд 2008, 328–329) [Đorđević I. M., Natpisi na svicima i knjigama u najstarijem studeničkom zidnom slikarstvu, Osam vekova Studenice, Beograd 1986, tab. VIII/21 (=isti, Studije srpske srednjovekovne umetnosti, Beograd 2008, 328–329)].
- Ђорђевић И. М., Натписи на свцима и књигама у раваничком зидном сликарству, Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989, Београд 1989, 70 (=исти, Студије српске средњовековне уметности, Београд 2008, 341) [Đorđević I. M., Natpisi na svicima i knjigama u ravaničkom zidnom slikarstvu, Sveti knez Lazar. Spomenica o šestoj stogodišnjici Kosovskog boja 1389–1989, Beograd 1989, 70 (=isti, Studije srpske srednjovekovne umetnosti, Beograd 2008, 341)].
- Ђурић В. Ј., Сопоћани, Београд 1991² (Đurić V. J., Sopoćani, Beograd 1991²).
- Ђурић В. Ј., Ђирковић С., Кораћ В., Пећка патријаршија, Београд 1990 (Đurić V. J., Ćirković S., Korać V., Pecka patrijaršija, Beograd 1990).
- Евсеева Л. М., Афонская книга образцов XV в. О методе работы и моделях средневекового художника, Москва 1998 (Evseeva L. M., Afonskaia kniga obrazcov XV v. O metode raboty i modeliakh srednevekovnogo khudozhnika, Moskva 1998).
- Живковић Б., Грачаница. Цртежи фресака, Београд 1989 (Živković B., Gračanica. Crteži fresaka, Beograd 1989).
- Живковић Б., Милешева. Цртежи фресака, Београд 1992 (Živković B., Mileševa. Crteži fresaka, Beograd 1992).
- Живковић Б., Раваница. Цртежи фресака, Београд 1990 (Živković B., Ravanica. Crteži fresaka, Beograd 1990).
- Живковић Б., Сопоћани. Цртежи фресака, Београд 1984 (Živković B., Sopoćani. Crteži fresaka, Beograd 1984).
- Живковић М., Из иконографског програма Богородичине цркве у Студеници (1568): појединачне светитељске представе у северном вестибилу, Ниш и Византија 12 (2013) 409–431 [Živković M., Iz ikonografskog programa Bogorodičine crkve u Studenici (1568): pojedinačne svetiteljske predstave u severnom vestibulu, Niš i Vizantija 12 (2013) 409–431].
- Зизјулас Ј. Д., Јединство цркве у светој евхаристији и у епископу у прва три века, Нови Сад 1997 (Zizjulas J. D., Jedinstvo crkve u svetoj evharistiji i u episkopu u prva tri veka, Novi Sad 1997).
- Зонова О. В., О ранних алтарных фресках Успенского собора, ed. Э. С. Смирнова, Успенский собор Московского Кремля. Материалы и исследования, Москва 1985, 78 (Zonova O. V., O rannikh altarnykh freskakh Uspenskogo sobora, ed. E. S. Smirnova, Uspenskii sobor Moskovskogo Kremlija. Materialy i issledovania, Moskva 1985, 78).

- Изборник Святослава 1073 года. Факсимильное издание, Москва 1983 (Izbornik Sviatoslava 1073 goda. Faksimil'noe izdanie, Moskva 1983).
- Кашанин М. и др., Студеница, Београд 1968 (*Kašanin M. i dr.*, Studenica, Beograd 1968).
- Кашанин М. и др., Манастир Студеница, Београд 1986 (*Kašanin M. i dr.*, Manastir Studenica, Beograd 1986).
- Кесић-Ристић С., Војводић Д., Менолог, изд. В. Ј. Ђурић, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 398 (*Kesić-Ristić S., Vojvodić D.*, Menolog, izd. V. J. Đurić, Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije, Beograd 1995, 398).
- Кукијарис С., О представљању Светог Кирила Филозофа као епископа, Зограф 28 (2000–2001) 49–54 [*Kukijaris S.*, O predstavljanju Svetog Kirila Filozofa kao episkopa, Zograf 28 (2000–2001) 49–54].
- Лазарев В. Н., Мозаики Софии Киевской, Москва 1960 (*Lazarev V. N.*, Mozaiki Sofii Kievskoj, Moskva 1960).
- Марковић М., Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлепте у Охриду. Попис фресака и белешке о појединим иконографским особеностима, Зограф 35 (2011) 124 [*Marković M.*, Ikonografski program najstarijeg živopisa crkve Bogorodice Perivlepte u Ohridu. Popis fresaka i beleške o pojedinim ikonografskim osobenostima, Zograf 35 (2011) 124].
- Марковић М., Манастир Светог Никите код Скопља. Историја и живопис, Београд 2005 (непубликована докторска дисертација) [*Marković M.*, Manastir Svetog Nikite kod Skoplja. Istorija i živopis, Beograd 2005 (nepublikovana doktorska disertacija)].
- Марковић М., Прво путовање светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност, Београд 2009 (*Marković M.*, Prvo putovanje svetog Save u Palestinu i njegov značaj za srpsku srednjovekovnu umetnost, Beograd 2009).
- Матјушкина М. Л., О некоторых особенностях иконографии святителя Кирилла патриарха Александрийского, Искусство христианского мира 5 (2001) 87 [*Matiushkina M. L.*, O nekotorykh osobennostiakh ikonografii sviatitelja Kirilla patriarkha Aleksandijskogo, Iskusstvo khristianskogo mira 5 (2001) 87].
- Мијовић П., Менолог. Историјско-уметничка истраживања, Београд 1973 (*Mijović P.*, Menolog. Istorijско-umetnička istraživanja, Beograd 1973).
- Милановић В., О светосавској редакцији ликова светих монаха у припрати милешевске цркве. Прилог истраживању заједничких места у сликаним програмима црквених задужбина Немањића у XIII веку, Balcanica 32–33 (2001–2002) 263–286 [*Milanović V.*, O svetosavskoj redakciji likova svetih monaha u priprati mileševske crkve. Prilog istraživanju zajedničkih mesta u slikanim programima crkvenih zadužbina Nemanjića u XIII veku, Balcanica 32–33 (2001–2002) 263–286].
- Миљковић-Пејек П., Еден непознат лик на св. Климент Охридски во охридскиот катедрален храм, Зборник. Средновековна уметност, нова серија, 2 (1996) 40 [*Miljković-Pepek P.*, Eden nepoznat lik na sv. Kliment Ohridski vo ohridskiot katedralen hram, Zbornik. Srednovekovna umetnost, nova serija, 2 (1996) 40].
- Миљковић-Пејек П., Најстарите светителски култови во Македонија, темели за самостојната Самоилова црква и автокефалност на Охридската архиепископија, Зборник. Средновековна уметност, нова серија, 1 (1993) 25, 31 [*Miljković-Pepek P.*, Najstarite svetitelски kultovi vo Makedonija, temeli na samostojnata Samoilova crkva i avtokefalnost na Ohridskata arhiepiskopija, Zbornik. Srednovekovna umetnost, nova serija, 1 (1993) 25, 31].
- Миљковић-Пејек П., Црквата Св. Јован Богослов – Канео во Охрид (по конзерваторските работи на архитектурата и живописот), Културно наследство 3 (1967) 81 [*Miljković-Pepek P.*, Crkvata Sv. Jovan Bogoslov – Kaneo vo Ohrid (po konzervatorskite raboti na arhitekturata i živopisot), Kulturno nasledstvo 3 (1967) 81].
- Николић Р., Конзерваторски запис о преосталом живопису светог Саве у Богородичиној цркви манастира Студенице, I део, Саопштења 18 (1986) 23–61 [*Nikolić R.*, Konzervatorski zapis o preostalom živopisu svetog Save u Bogorodičinoj crkvi manastira Studenice, I deo, Saopštenja 18 (1986) 23–61].

- Николић Р, Конзерваторски запис о живопису светог Саве у Богородичиној цркви манастира Студенице. II део, Саопштења 19 (1987) 37–79 [Nikolić R., Konzervatorski zapis o živopisu svetog Save u Bogorodičinoj crkvi manastira Studenice, II deo, Saopštenja 19 (1987) 37–79].
- Николић Р, Поводом 1100 годишњице Кирила и Методија и књиге о „македонским светитељима“, Гласник Друштва конзерватора Србије 10 (1986) 34–35 [Nikolić R., Povodom 1100 godišnjice Kirila i Metodij i knjige o „makedonskim svetiteljima“, Glasnik Društva konzervatora Srbije 10 (1986) 34–35].
- Остромирово Евангелие 1056–1057. Факсимильное воспроизведение, Ленинград – Москва 1988 (Ostromirovo Evangelie 1056–1057. Faksimil'noe vospovoizvedenie, Leningrad – Moskva 1988).
- Павловић Л., Сликарство и натписи Живка Павловића у Немањиној Студеници, Viminacium 6 (1991) 116–118 [Pavlović L., Slikarstvo i natpisi Živka Pavlovića u Nemanjinoj Studenici, Viminacium 6 (1991) 116–118].
- Пајкић П., Цркве у Великој Хочи, Старине Косова и Метохије 2–3 (1963) 184 [Pajkić P., Crkve u Velikoj Noči, Starine Kosova i Metohije 2–3 (1963) 184].
- Пентковскиј А. М., Типикон патриарха Алексија Студита в Византии и на Руси, Москва 2001 (Pentkovskii A. M., Tipikon patriarha Aleksii Studita v Vizantii i na Rusi, Moskva 2001)
- Пејковић В. Р., Манастир Студеница, Београд 1924 (Petković V. R., Manastir Studenica, Beograd 1924).
- Пејковић В. Р., Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950 (Petković V. R., Pregled crkvenih spomenika kroz povescnicu srpskog naroda, Beograd 1950).
- Пејковић В., Бошковић Ђ., Манастир Дечани, II, Београд 1941 (Petković V., Bošković Đ., Manastir Dečani, II, Beograd 1941).
- Пејковић С., Зидна декорација параклиса Св. Стефана у Морачи из 1642. године, ЗЛУМС 3 (1967) 137 [Petković S., Zidna dekoracija paraklisa Sv. Stefana u Morači iz 1642. godine, ZLUMS 3 (1967) 137].
- Пејковић С., Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије, 1557–1614, Нови Сад 1965 (Petković S., Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije, 1557–1614, Novi Sad 1965).
- Пејковић С., Манастир Света Троица у Пљевљима, Пљевља 2008² (Petković S., Manastir Sveta Trojica u Pljevljima, Pljevlja 2008²).
- Пејковић С., Морача, Манастир Морача 2002² (Petković S., Morača, Manastir Morača 2002²).
- Пејковић С., Представа Саве Јерусалимског у олтару пећке цркве Светих Апостола, Саопштења 29 (1997) 59–60 [Petković S., Predstava Save Jerusalimskog u oltaru pečke crkve Svetih Apostola, Saopštenja 29 (1997) 59–60].
- Пойовић Б. В., Програм живописа у олтарском простору, изд. В. Ј. Ђурић, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 20, 87 (Popović B. V., Program živopisa u oltarskom prostoru, izd. V. J. Đurić, Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije, Beograd 1995, 20, 87).
- Пойовић Ј., Житија светих за септембар, Београд 1976 (Popović J., Žitija svetih za septembar, Beograd 1976).
- Пойовић Ј., Житија светих за фебруар, Београд 1973 (Popović J., Žitija svetih za februar, Beograd 1973).
- Пойовић М., Габелић С., Цветковић Б., Пойовић Б., Црква Светог Николе у Станичењу, Београд 2005 (Popović M., Gabelić S., Svetković B., Popović B., Crkva Svetog Nikole u Staničenju, Beograd 2005).
- Православная энциклопедия, XII, Москва 2006 (Pravoslavnaia entsiklopediia, XII, Moskva 2006).
- Радовановић Ј., Плаштаница скопског митрополита Јована у ризници манастира Хиландара, Зограф 31 (2006–2007) 175 [Radovanović J., Plaštanica skopskog mitropolita Jovana u riznici manastira Hilandara, Zograf 31 (2006–2007) 175].
- Радојчић С., Милешева, Београд 1963 (Radojčić S., Mileševa, Beograd 1963).
- Радојчић С., Прилози за историју најстаријег охридског сликарства, ЗРВИ 8/2 (1964) 369 (=истиц, Одабрани чланци и студије, Београд – Нови Сад 1982, 118–119) [Radojčić S., Prilozi za istoriju najstarijeg ohridskog slikarstva, ZRVI 8/2 (1964) 369 (=isti, Odabrani članci i studije, Beograd – Novi Sad 1982, 118–119)].

- Ракић З., Радул – српски сликар XVII века, Нови Сад 1998 (*Rakić Z., Radul – srpski slikar XVII века, Novi Sad 1998*).
- Сарабџић В. Д., Смирнова Э. С., История древнерусской живописи, Москва 2007 (*Sarabjanov V. D., Smirnova. E. S., Istorija drevnerusskoj zhivopisi, Moskva 2007*).
- Ситародубцев Т., Икона Ваведенја са светим Савом и Симеоном Српским и светим Харалампием у Црквеном византијском музеју у Митилини (у штампи) [*Starodubcev T., Ikona Vavedenja sa svetim Savom i Simeonom Srpskim i svetim Haralampijem u Crkvenom muzeju u Mitilini (u štampi)*].
- Стойлић Хризостом, Православни светачник. Месецослов светих, I, Београд 1988 (*Stolić Hrizostom, Pravoslavni svetačnik. Mesecoslav svetih, I, Beograd 1988*).
- Суботићин-Голубовић Т., Ахилије-Архилије, или о мешању култова, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 37–46 (*Subotin-Golubović T., Ahilije-Arhilije, ili o mešanju kultova, Bogorodica Gradačka u istoriji srpskog naroda, Čačak 1993, 37–46*).
- Суботићин-Голубовић Т., Култ светог Ахилија Лариског, ЗРВИ 26 (1987) 21–33 [*Subotin-Golubović T., Kult svetog Ahilija Lariskog, ZRVI 26 (1987) 21–33*].
- Суботићин-Голубовић Т., Нова служба светом Ахилију Лариском, ЗРВИ 27–28 (1989) 159–174 [*Subotin-Golubović T., Nova služba svetom Ahiliju Lariskom, ZRVI 27–28 (1989) 159–174*].
- Суботићин-Голубовић Т., Словенски преписи Службе св. Ахилију и њихови грчки узорци, изд. С. Пејић, Р. Зарић, Свети Ахилије у Ариљу. Историја, уметност, Београд 2002, 29–34 (*Subotin-Golubović T., Slovenski prepisi Službe sv. Ahiliju i njihovi grčki uzori, izd. S. Pejić, R. Zarić, Sveti Ahilije u Arilju. Istorija, umetnosti, Beograd 2002, 29–34*).
- Суботићин Г., Долац и Чабићи, Београд 2012 (*Subotić G., Dolac i Čabići, Beograd 2012*).
- Тасић Д., Културно-историјски споменици, Краљево и околина, Београд 1966, 127 (*Tasić D., Kulturno-istorijski spomenici, Kraljevo i okolina, Beograd 1966, 127*).
- Тодић Б., Бањско злато – последњи остаци фресака у цркви Светог Стефана у Бањској, изд. Д. Војовић, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Ниш – Косовска Митровица – Манастир Бањска 2007, 168–169 (*Todić B., Banjsko zlato – poslednji ostaci fresaka u crkvi Svetog Stefana u Banjskoj, izd. D. Vojović, Manastir Banjska i doba kralja Milutina, Niš-Kosovska Mitrovica-Manastir Banjska 2007, 168–169*).
- Тодић Б., Архиепископ Лав – творац иконографског програма фресака у Светој Софији Охридској, изд. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Рагић, Византијски свет на Балкану, I, Београд 2012, 119–134 (*Todić B., Arhiepiskop Lav – tvorac ikonografskog programa fresaka u Svetoj Sofiji Ohridskoj, izd. B. Kršmanović, Lj. Maksimović, R. Radić, Vizantijski svet na Balkanu, I, Beograd 2012, 119–134*).
- Тодић Б., Грачаница. Сликаство, Београд – Приштина 1988 (*Todić B., Gračanica. Slikarstvo, Beograd – Priština 1988*).
- Тодић Б., Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998 (*Todić B., Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina, Beograd 1998*).
- Тодић Б., Старо Нагоричино, Београд 1991 (*Todić B., Staro Nagoričino, Beograd 1991*).
- Тренев Д. К., Попов Н. Д., Минијатюре грчког менологија XI в. № 183 Московској Синодалној библиотеци, Москва 1911 (*Trenev D. K., Popov N. D., Miniyatjuri greckeskoг menologija XI v. № 183 Moskovskoj Sinodal'noj biblioteki, Moskva 1911*).
- Ферлуџа Ј., Време подизања цркве св. Ахилеја на Преспи, ЗЛУМС 2 (1966) 1–7 [*Ferluga J., Vreme podizanja crkve sv. Ahileja na Prespi, ZLUMS 2 (1966) 1–7*].
- Цветковић Б., Свети Сава и програм живописа у Милешеви: прилози истраживању, изд. П. Влаховић, Осам векова Милешева, Милешева 2012, 311–327 (*Cvetković B., Sveti Sava i program živopisa u Mileševi: prilozi istraživanju, izd. P. Vlahović, Osam vekova Mileševa, Mileševa 2012, 311–327*).
- Шакоћа М., Стјанић Р., Иконе и иконостаси, изд. В. Ј. Ђурић, Благо манастира Студенице, Београд 1988, 235–238 (*Šakota M., Stanić R., Ikone i ikonostasi, izd. V. J. Đurić, Blago manastira Studenice, Beograd 1988, 235–238*).
- Шакоћа М., Студеничка ризница, Београд 1988 (*Šakota M., Studenička riznica, Beograd 1988*).

Miloš Živković

(Institute for Byzantine Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade)

CONTRIBUTIONS TO THE STUDY OF THE IMAGES OF HIERARCHS IN THE CATHOLICON OF STUDENICA MONASTERY

The high iconostasis from 1843–1846 was removed from the Church of the Virgin in Studenica quite recently and a low marble altar screen was set in its place. When that project ended, four figures of the saints painted on the altar columns, which were partially covered by the mentioned iconostasis, became visible in entirety. These new circumstances impose the need to re-focus on the aforementioned four depictions of the hierarchs, painted in 1208/09. In addition, it also seems useful to focus attention on a few other images of the saint hierarchs of the Studenica catholicon. These are saints whose identities should be definitely determined, or their place in the thematic programme of the church needs to be further explained, as well as those whose iconographic peculiarities are worthy of further consideration.

At the very beginning of the research on the frescoes of the Church of the Virgin in Studenica it was already determined that on the south side of the northern column that divides the nave from altar St. Achillius had been painted. This fresco was partially covered with construction of the iconostasis, but the name of the saint was visible all the time, so scholars could easily recognize the said bishop of Larissa (Fig. 1–2). Fresco with the image of St. Achillius from Studenica is the oldest Serbian visual depiction of this Balkan saint. In the 13th century his another several images were painted in the Serbian endowments, such as the one in the naos of Mileševa, or four figures in the church in Arilje which was dedicated to him. In the Serbian painting of the 14th century, the number of figures of St. Achillius, with the exceptions whose appearance was caused by some special reasons, was significantly reduced. The fact that the original church in Arilje – the cathedral of Moravian bishops established by Archbishop Sava – was dedicated to St. Achillius, stands out as one of the most explicit indicators of the strength of the cult of this saint in Serbia at the time of the first leader of the autocephalous Serbian church. Sava was, by all accounts, responsible for setting of the figures of St. Achillius in prominent places in Studenica and Mileševa. In this way he expressed his knowledge and respect for hagiological traditions of the Archbishopric of Ohrid.

A bust of St. Parthenius is located above the figure of St. Achillius (Fig. 3). This saint was the first bishop of Lampsakus in Hellespont, in the time of Emperor Constantine the Great. He does not belong to the group of hierarchs which were regularly painted in medieval Orthodox churches, but his portraits were not quite rare. Along with this relative paucity, it is evident that the typological features of his images were not quite standardized. In the art of the Byzantine world St. Parthenius usually looks like gray older man with more or less long beard. On the other hand, there are appropriate comparative examples for the physiognomy of St. Parthenius in catholicon of Studenica – where he is shown as middle-aged man with dark hair and beard. On

the whole, image of the bishop of Lampsakus in Studenica is the most similar to the one on the icon with menologion for February from the Monastery of St. Catherine in Sinai, from the 12th century.

On the north side of the south altar column only insufficiently eloquent traces of the name of the saint are preserved (Fig. 4–5). It was assumed previously that this is Clement of Ohrid. However, such identification cannot be accepted for chronological reasons, since the oldest depiction of the saint patron of Ohrid in Serbian medieval art was created a century later. In addition, the abovementioned identification cannot be justified by the „portrait“ features of bishop's face. That is why we consider that it is most justifiable to keep up with the statement that this is an unidentified arch-priest. On the other hand, the image of the saint painted above is easily identified. The following inscription clearly testifies that this is a bust of St. Charalambos, the martyr from Magnesia (Fig. 6). His cult and iconography were specially developed in post-Byzantine period, among other things, because of the widespread belief in the saint's protective power over the plague. Contrary to this, the figures of St. Charalabos in the art of the Byzantine world are rather rare. Therefore, the importance of his fresco in Studenica exceeds the importance of completing the list of wall paintings of that church. Judging from the published materials and reliably made identifications, the figure of St. Charalambos in Studenica is among the oldest in the mural painting of the Byzantine world. Only images of St. Charalambos from the chapel in the Georgian Shio-Mgvime monastery (early 12th c.), the Church of St. Nicholas του Κασνίτζη in Kastoria (third quarter of 12th c.) and the Church of the Virgin in the Hosios Loukas monastery in Phocis (end of 12th– the beginning of the 13th century, Fig. 7) are older than it.

The figures painted on the north wall of the prothesis represent one of interesting features of the iconographic programme of the Church of the Virgin in Studenica: St. Gregory of Nyssa, Gregory the Wonderworker, and, most likely, another eponymous hierarch (Figs. 9–11). Based on the traces of his name, one might assume that this is the St. Gregory of Agrigentum, although such identification is not completely reliable. Apart from these, there are two more images of saints named Gregory in the catholicon of Studenica monastery. Within the Hierarchs in the apse of the altar, the fourth hierarch of the same name, St. Gregory the Theologian, is painted, and on the north wall of the north vestibule, where St. Gregory Palamas seems to be painted during the restoration of the murals in 1568, there was probably some other figure of the bishop named Gregory. This grouping of several images of saints with the name Gregory in Studenica is not an exception. It is actually noticeable in other monuments of Byzantine and Serbian medieval art. Strikingly large number of these monuments were painted by the masters from Thessalonica.

Consideration of selected figures of the bishops in oldest wall paintings of Studenica monastery should be supplemented by the reference to the depiction of St. Cyril represented among other Church Fathers in the altar (Fig. 12). First of all, the attention should be drawn to the mitre of St. Cyril – honorary liturgical „attribute“ of

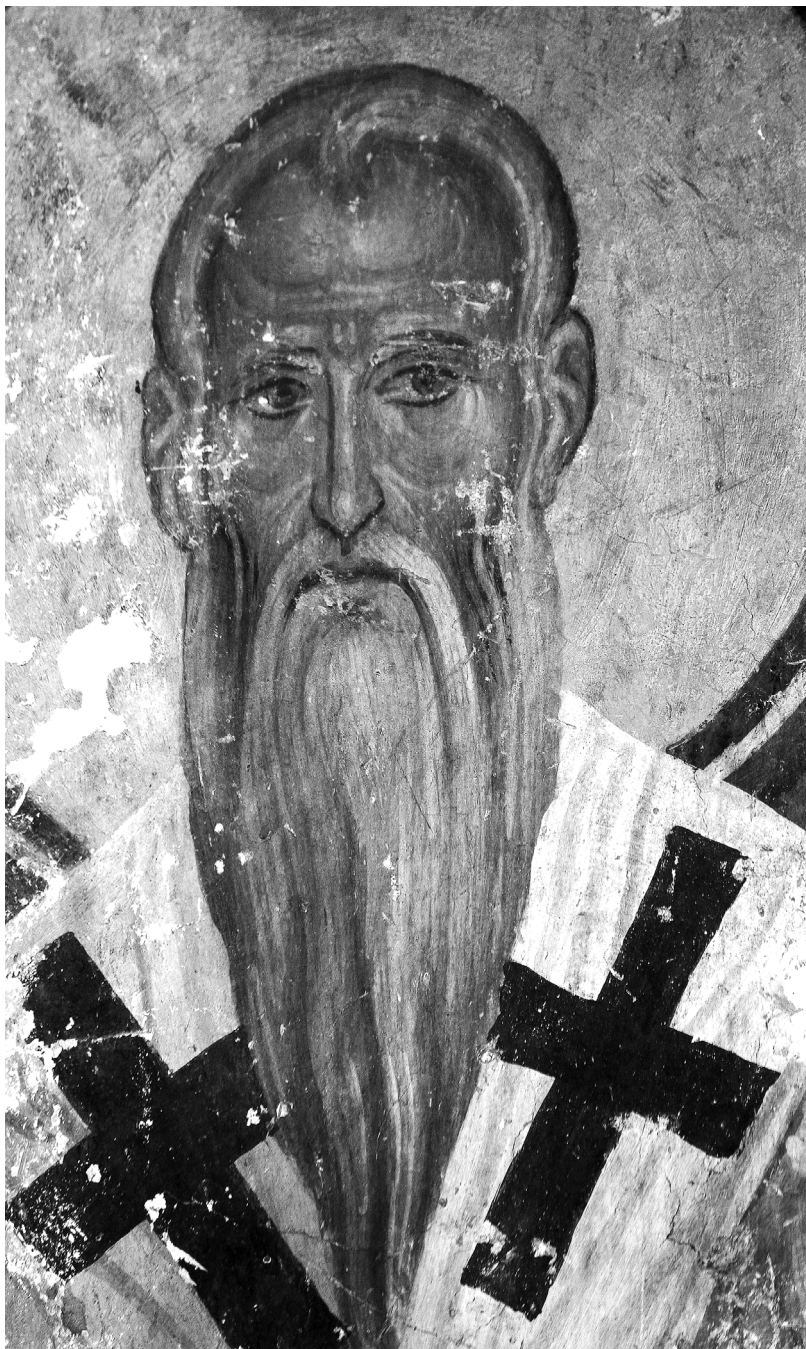
the leaders of the Church of Alexandria. A pyramidal or domed miter decorated with crosses, which becomes typical of Cyril's images in the Palaiologan art is not represented in Studenica, but, instead of it, a long and thin white cap, close-fitting the head, which falls behind the ears and crosses under the chin. However, it is not extremely unusual detail. It is an iconographic solution typical for an earlier stage in the development of the iconography of the saint. Quite numerous, although often undetected or not carefully considered examples convincingly testify about this (Fig. 13).

In an effort to complete the materials for the study of the representations of saint bishops in the endowment of Stefan Nemanja, attention should be focused on the figure of St. Clement on the west wall of the nave (Fig. 14). One needs to determine who is the saint in question. In addition to his image, busts of St. Peter and Paul are painted on the same wall, and, on the north side, apparently, St. James the Brother of God (draw. 1). Since this was the first bishop of Jerusalem, whose place alongside the corypheis of the Apostles is easily understandable – as an effective visual expression of the doctrine of Apostolic Episcopal ministry – it is reasonable to think that St. Clement of Rome, the successor of St. Peter's on the cathedra of the bishops of Rome, was represented as his counterpart on the opposite side of the wall. Also, it can be quite confidently assumed that all four images, painted during the restoration of frescoes in 1568, originally stood at the same place.

At the very end, one should pay attention to another image of the bishop named Clement, undetected in the earlier studies of the wall paintings of Studenica. It is the last bust on the south side of the eastern arch under the dome painted during the restoration of frescoes (Fig. 15). It is justified to think of the possibility that Clement is the bishop who was mentioned in the Epistle of Apostle Paul to Philippians (Phil 4: 3) and who is in the latter tradition listed among the so-called. „seventy apostles.“ In the most accurate lists of the seventy disciples of Christ it is stated that Clement was the bishop of Sardis. Therefore, we believe that the abovementioned St. Clement was painted on the eastern arch of the catholicon of Studenica monastery.

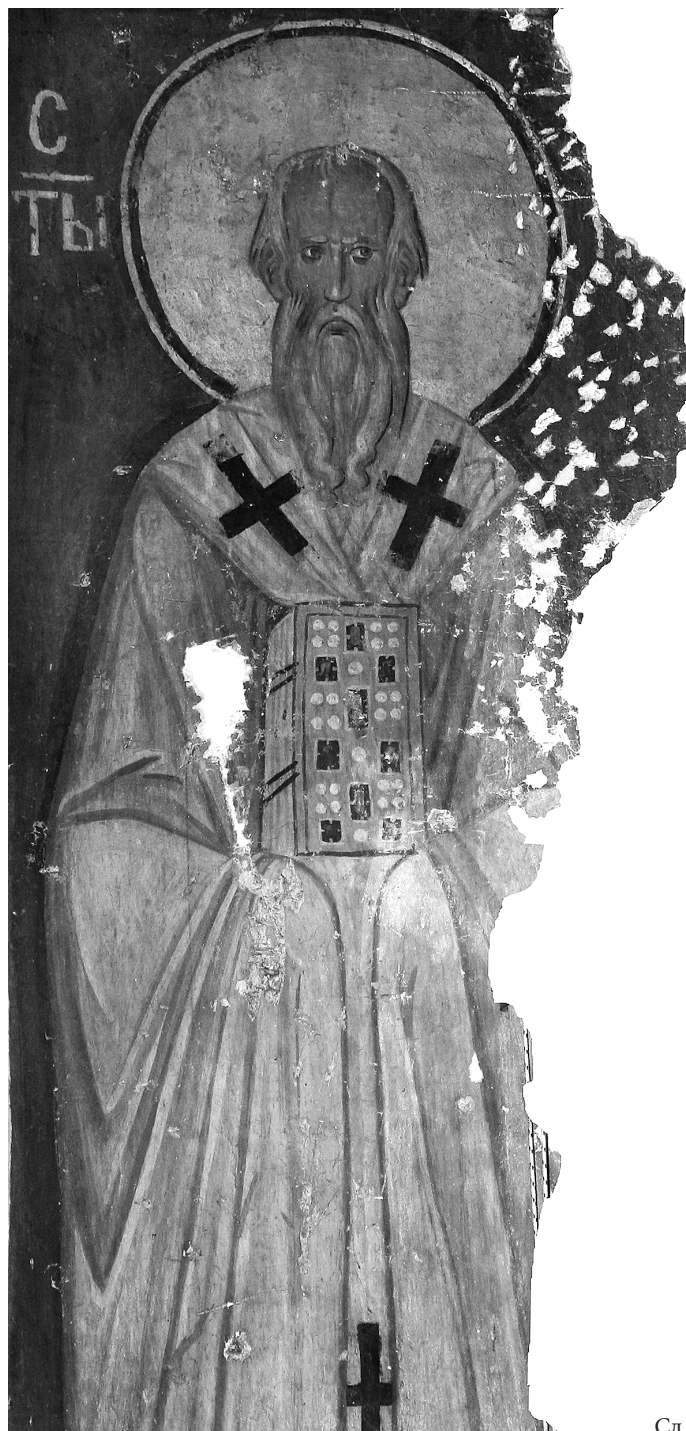
Сл. 1. Свети Ахилије Лариски

Сл. 2. Свети Ахилије Лариски, детаљ

Сл. 3. Свети Партеније

Сл. 4. Неидентификовани архијереј

Сл. 5. Неидентификовани архијереј, детаљ

Сл. 6. Свети Харалампије

Сл. 7. Манастир Светог Луке у Фокиди, Богородичина црква, Свети Харалампије

Сл. 8. Манастир Грачаница,
Свети Харалампије
(фото Фондација Благо)

Сл. 9. Свети Григорије Акрагантски (?),
Свети Григорије Чудотворац,
Свети Григорије Ниски
(фото Г. Бабић)

Сл. 10. Свети Григорије Ниски
(фото Г. Бабић)

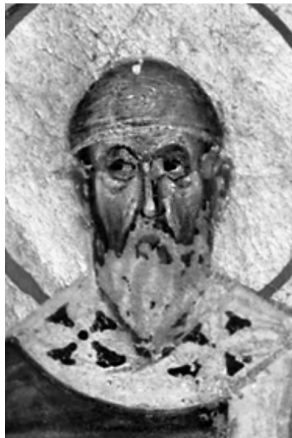
Сл. 11. Свети Григорије Чудотворац

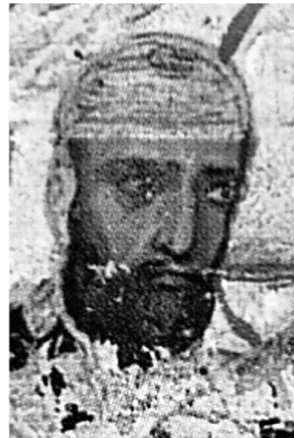
Сл. 12. Свети Климент Александријски (фото Фондација Благо)

a)

b)

c)

d)

e)

f)

g)

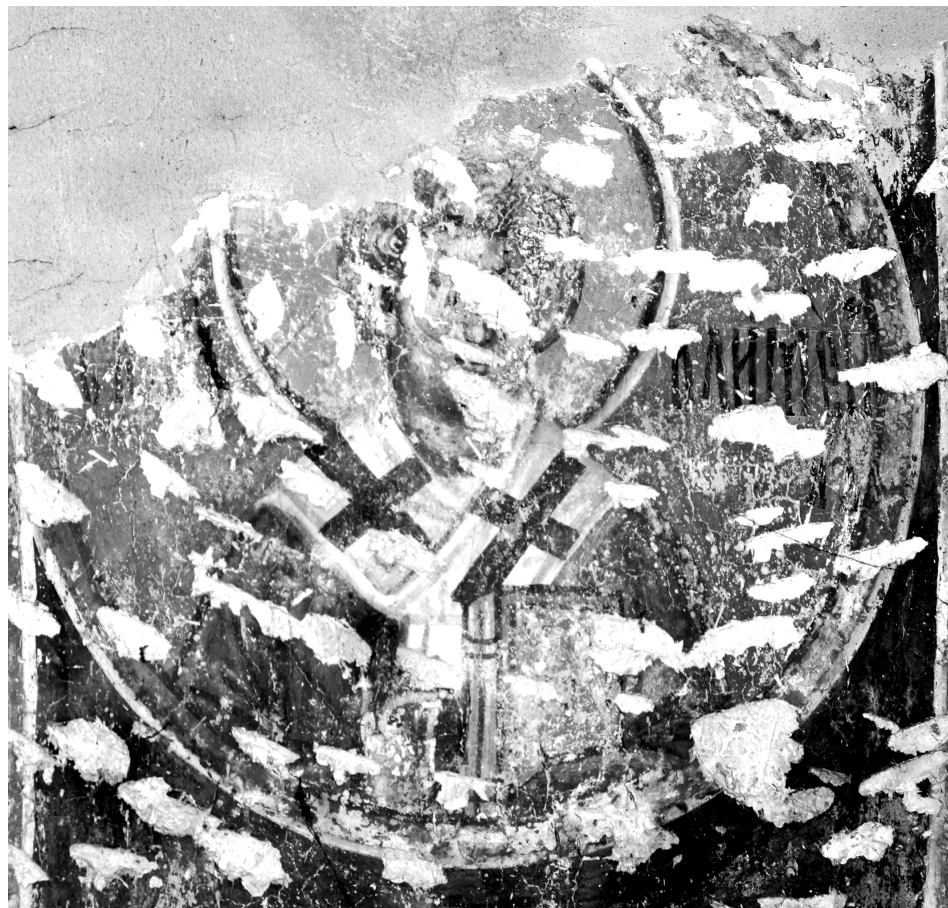
h)

Сл. 13. Представе Светог Кирила Александријског:

- a) Менолог Василија II;
- b) Менолог из Балтимора;
- c) Панопија Јевтимија Зигавина;
- d) Златна пала из Венеције;
- e) Бачково;
- f) Свети Врачи у Касторији;
- g) Курбиново;
- h) Свети Апостоли у Пећи

Сл. 14. Свети Климент Римски (фото Фондација Благо)

Сл. 15. Свети Климент из Сарда(фото Фондација Благо)